

2003. 4. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS *(főszerkesztő)*
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
TARDOS RÓBERT
VASS LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 461-2696, 461-2600

Fax: 461-2690

e-mail: terestyeni@izabell.elte.hu

Tördelés és sokszorosítás BIP

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

MÉDIA

Gosztonyi Gergely: A KÖZSZOLGÁLATI MÉDIAFELÜGYELET EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON	3
Székely Mózes: A MÉDIA HATÁSA A VILÁGPROBLÉMÁK ÉRTELMEZÉSÉRE A KÖZGONDOLKODÁSBAN	27
Urbán Ágnes: A NÉZŐ TERMÉSZETE, AVAGY AZ INTERAKTÍV TELEVÍZIÓZÁS PIACI FOGADTATÁSA	47

KITEKINTÉS

Tagai Imre: VALÓSÁG ÉS „VIRTUÁLIS VALÓSÁG”	61
--	----

MŰHELY

Mátay Melinda: FIATAL ÉRTELMISÉGIEK SZOCIALIZÁCIÓJÁRÓL	71
--	----

TALLÓZÓ

KOMMUNIKÁCIÓELMÉLET ÉS TÖRTÉNETÍRÁS (Faragó Péter)	91
--	----

Gosztonyi Gergely

A KÖZSZOLGÁLATI MÉDIAFELÜGYELET EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

„Na de ki lát esélyt arra, hogy a parlamentben lévő és hosszú ideig ott maradó miniszterek, pártok le fognak ülni egymással, és okosan, normálisan, megegyező hangnemben azt fogják mondani, hogy... tessék. És nem fognak belekötni az élő fába, minden részletkérdésbe és feltuningolni a saját keserűségüket... tehát nekem csak rossz forgatókönyvem van” – hangzott el nemrég egy közszolgálatiásról rendezett minikonferencián.

Hogy igaza van-e, hogy kinek van igaza vagy egyáltalán igaza van-e valakinek: ennek kiderítése ezen írás célja. Körüljárni a közszolgálatiás kérdéskörét, mítosztát; megnézni, hogy Európa nyugati felén hogy és milyen módon rendezik ezt a kérdést, milyen jogszabályok, belső etikai normák szabályozzák a közszolgálatot; milyen formák léteznek hazánkban és más országokban a közszolgálati médiumok felügyeletére, és hogy ezek a módok, módszerek mennyire harmonizálnak hazánknak az Európai Unióhoz való csatlakozása tekintetében az EU szabályrendszerével, ajánlásaival, megállapodásaival.

MÉDIA ÉS KÖZSZOLGÁLATISÁG

A közszolgálatiás fogalma

Az emberek nemcsak szórakoztatást várnak el, hanem minőségi műsorokat, minőségi újságírással szerzett információfeldolgozást és színvonalas kulturális műsorokat is – ezeket legtöbbször a csak nyereség által vezérelt kereskedelmi csatornáktól nem kapják meg. A közszolgálatiás így nem elavult, idejétmúlt fogalom, hiszen az emberek fenti elvárásait egy közszolgálati csatorna ki tudja (ki tudná) elégíteni. Mi tehát a közszolgálatiás? Mit jelent ez a fogalom, amire előszeretettel hivatkoznak sokan, amit a mindent előzőnlő kereskedelmi monopóliumok ellensúlyának vagy legalábbis erre irányuló próbálkozásnak, lehetőségnek tartanak?

Kiindulópontként nézzük meg Bajomi-Lázár Péter összegzését e kérdéskörben: „A közszolgálati média a politikai intézményrendszer része, és mint ilyen *politikai szocializációs, kultúrákövetítő és nemzeti integrációs* feladatokat lát el.”¹ *Politikai szocializációs szerepet*

tölt be, hiszen elviekben viszonylagos függetlenséget élvez, mert működése nagyrészt az előfizetési díjakra épül, és csak kisebb hányadát adja a közvetlen állami, azaz szintén közpénzekből adott támogatás. A társadalom egészének megszólítására törekszik, azaz részrehajlás nélkül, objektív módon tájékoztat, ezzel elősegítve a bölcs, megfontolt döntéseket. *Kulturaközvetítő* szerepe az úgynevezett magas kultúra terjesztésében áll, ezzel is csiszolva, emelve az állampolgárok ízlését. *Nemzeti integrációs* feladata pedig tetten érhető abban, hogy vitafórumként szolgál a társadalom különböző csoportjai (beleértve a demokratikusan választott hatalmat, azaz a kormányt is) számára, ahol az érvek és ellenérvek során konszenzus alakulhat ki a nemzetet érintő fontosabb kérdésekben.

Második lehetséges kezdőpontként megnézhetjük, hogy mit gondolnak az európai politikusok e kérdésben: 1994-ben az Európa Tanács Prágában rendezte meg a kommunikációs miniszterek konferenciáját,² és előtte arra kérte a tagállamokat, hogy egy kérdőív kitöltésével számoljanak be a közszolgáltatáság jelentéséről. A válaszok összesítése után a következő *főbb ismérvei* vannak a közszolgáltatáságoknak:

- a) közszolgálati műsorszolgáltató az a szervezet, amelyet a törvény ekképpen definiál;
- b) jogosultság az országos frekvenciák államilag garantált használatára;
- c) közpénzekből való finanszírozás;
- d) törvényben meghatározott típusú és mértékű kereskedelmi tevékenység végzése;
- e) állami szervektől való függetlenség;
- f) kötelezettség a lakosság univerzális ellátására;
- g) hazai, illetve európai gyártású műsorok mennyiségeinek, arányainak betartása;
- h) tartalmi kötelezettségek, például:
 - magas minőségi szint betartása, amely viszonyítási alapot nyújt a társadalom számára, azaz az értékek bemutatása,
 - összkínálat sokfélesége,
 - kulturális örökség ápolása, nemzeti és kisebbségi identitás erősítése,
 - a tájékoztatás és a hírközlés átfogó, objektív, pártatlan és tárgyyszerű,
 - vallási műsorok sugárzása,
 - közérdekű információk sugárzása.

Harmadiknak pedig érdemes megnézni, hogy mit ír erről a magyar médiatörvény.³ Először is ki szolgáltathat közszolgálati műsort? A törvény szerint

1. a közműsor-szolgáltató (nem állami műsorszóró, amely többségében közszolgálati műsort sugároz) és

2. a közszolgálati műsorszolgáltató.⁴

A törvény szerint műsorszolgáltatási szabályzat kell hozzá mindkét esetben, és az, hogy többségében közszolgálati műsorokat sugározzon (a közszolgálati műsorszolgáltató ezenfelül közpénzekre jogosult, és társadalmi felügyelet alatt áll, ezen írás ezzel a második típussal kíván csak foglalkozni⁵). Feltehetjük a kérdést: mi az a közszolgálati műsor? Olyan „műsor, melyben a közszolgálati műsorszámok meghatározó szerepet játszanak, és amely a műsorszolgáltató vételkörzetében élő hallgatókat, nézőket rendszeresen tájékoztatja közérdeklődésre számot tartó kérdésekről” (2. § 18.).

A fentiekből is kiténik talán, hogy a közszolgáltatáság fogalmának nincs jelenleg egy-egy, egymondatos rövid definíciója. Ez abból is kiderül, hogy maga a törvény is csak példálózó felsorolást ad, amelyre a „különösen” szófordulat is utal a törvény szövegezésében. Az egyik tábor úgy véli, hogy a problémát megoldaná, ha lenne egy rövid meghatározás, míg a másik oldal azzal érvel, hogy ilyen sokrétű fogalmat nem lehet definícióba foglalni,

hiszen azzal szükségszerűen leegyszerűsíténénk, azaz vesztené sokszínűségéből. E kérdés eldöntése még várat magára, az európai országok szabályozása sem egységes e kérdésben.

Egyértelműnek tűnik azonban az itt felsorolt definíciókból, hogy olyan műsorkínálatot kell produkálni a legszélesebb közönség számára, amit a piaci erők maguktól nem produkálnának, és ami nyitott a társadalom minden rétege felé. Ezek kivitelezése azonban majdnem minden európai államban más és más.

Köz és szolgálat

A közszolgálatosság korai szakaszában, a XX. század elején a nagyobb társadalmi problémák, a minőség mindenkifelettsége, a nemzeti értékek, kultúra, szellemiség propagálása került a közszolgálatosság feladatkörébe. A szolgáltató állam megjelenésével nyilvánvalóvá vált, hogy az állami hatalom gyakorlásának a köz érdekében kell történnie. A közszolgálatosság ekkor az egész nemzetet próbálta szolgálni, de nem a társadalom igényeit felmérve, hanem egyfajta kultúrmissziót betöltve, a társadalom jobbítását és felemelését tűzve ki fő célul.

A problémák akkor kezdődtek, amikor mindenki számára világossá vált, hogy a közvalódi komplex társadalmat takar, rengeteg érdekléssel és még több értékkel, amelyek mindegyike kifejtésre vár. Úgy tűnt, hogy a közszolgálat által nyújtott műsorkínálat nem fedi a társadalom igényeit, így az ezt követő kétirányú folyamatok a társadalmi igények felismerésén alapultak. Egyrészt a hagyományos közszolgálati műsorszolgáltatók helyét modernebb elveken nyugvók vették át, másrészt megjelentek a kereskedelmi adók, amelyekre kezdetben úgy tekintettek, mint a tömegizlés kiszolgálóira, azaz a közszolgálati média ősi ellenségére.

Az 1. táblázatban⁶ jól láthatóak e három típusnak a főbb különbségei.

1. táblázat

	Hagyományos közszolgálati	Modern közszolgálati	Kereskedelmi
<i>Témája</i>	Közszféra	Emberck	Hallgatók
<i>Megszólítottjai</i>	Nemzet	Polgártársak	Piac
<i>Közönsége</i>	Állampolgárok	Egyénck	Fogyasztók

A kereskedelmi adók sikere azt vetette fel, hogy a közszolgálati adókon uralkodó mérce magasabbra volt helyezve, mint az a közönség igényei alapján elvárható lett volna. A közszolgálati adóknak tehát változásokra volt szüksége a versenyben maradáshoz: jobban kell alkalmazkodnia a közönséghez, és nemcsak a saját nézőihez, hanem azokhoz is, akik a verseny megjelenésével a kereskedelmi adókat választották. A tömeg „entertainment” helyett „infotainment”-re vágik: gyorsan felfogható hírekre, ellazulásra, harsány show-műsorokra van szüksége; a hagyományos közszolgálati adó nevelő-tanító szándéka már nem elégséges a megváltozott világban.

Bár különböző változások történtek, de azok a hangok nem halkultak, amelyek afelől érdeklődtek, indokolt-e a lakosság nagy része számára partikuláris magas kultúrát sugárzó közszolgálati adókat közpénzből finanszírozni. Akik e kérdést felvetik, azok egy nagyon

fontos dologról feledkeznek meg, mégpedig arról, hogy a tömegizlést kiszolgáló, a pénzszerzés által vezérelt kereskedelmi adók egyenműsorai nem képesek kiszolgálni mindenkit, hiszen vannak olyanok, akik nem akarnak a tömeggel együtt haladni. Különösképpen igaz ez akkor, ha figyelembe vesszük John Keane megállapítását, miszerint „időnként mindnyájan tartozunk ilyen vagy olyan kisebbséghez, némelyek pedig eredendően odatartoznak”.⁷

A közszolgálati média rövid története

A közszolgálati média történetét Európában két korszakra lehet osztani: az első korszak az idilli aranykor, majd a második korszak a hanyatlás ideje. Kezdetben a rádiók, majd később a televíziók mind államiak és közszolgálatiak voltak, vetélytárs nélkül. Hallgatottságuk, majd nézettségük nagy, ennek következtében presztízsük megingathatatlan egy jó darabig. A hatvanas évek végén, hetvenes évek elején kezdődő hanyatlás oka többek között az állami monopólium felszámolása és ennek közvetlen folyományaként a kereskedelmi műsorszolgáltatók előbb szórványos, majd tömeges megjelenése és az igazi piaci verseny beindulása.

Mi történt addig, amíg a közszolgálati média haladt a maga útján? A világ teljesen megváltozott. Megváltozott a társadalmi, politikai, kulturális környezet, megváltoztak a szépen hangzó elvek, kicserélődtek a döntéshozók, új generációk nőttek fel, új vezérgondolatokkal, és jelentősen fejlődött a műszki háttér. Megnőtt az életszínvonal, csökkent a munkaidő, és ezzel párhuzamosan növekedett a szórakozásra fordítható idő. A közszolgálati média ezeknek a kihívásoknak képtelen volt megfelelni. A közszolgálati média így végzetes csapdába került: a szépen hangó elvek mellett végeznék a feladatát, de egyre kevesebb meg- és egyetértéssel találkozik ez a megváltozott társadalom részéről. Pozitív példák természetesen vannak, ám a közszolgálati média mégis valami más, mint amit eddig elvártunk. A mindenható közszolgálati médium mítosza töredezni kezdett, a válság begyűrűzött, és tart a mai napig is. Valamit tehát tenni kell, tenni kellene, gondolták sokan.

Az állami ellenőrzés

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a liberális értelemben vett sajtószabadság – ami éppen az állami beavatkozás tilalmát jelenti – kialakulása akkor történt, amikor a technikai eszközök még nem voltak olyan fejlettek, mint jelen korunkban, így természetesen más elvek és más szabályozás volt szükséges. A sajtószabadságot akkoriban elsősorban az állam tartalmi be nem avatkozása biztosította, azaz a vélemények és a közérdekű információk szabadon cserélődhettek az állampolgárok között a sajtó útján. Az elektronikus tömegkommunikációs eszközök fejlődésével azonban merőben új szabályozás igénye merült fel, amiben az államnak már nemcsak beavatkozási korlátai vannak, hanem a sajtószabadságot tevételesen is védenie kell, aminek a fő eszköze a jogi szabályozás.

Az állami ellenőrzés, illetőleg felügyelet vizsgálata során három komplex és egymással szorosan összefüggő szempont vizsgálata szükséges:

1. önszabályozás,
2. jogi szabályozás,
3. befolyásolás (politikai és gazdasági).

Önszabályozás

Jogpolitikai alapvetés, hogy a jog önmagában nem képes megfelelően rendezni egy adott élet- vagy társadalmi viszonyt, viszont nélküle sem lehetséges ugyanez.⁸ A jog ugyanis jelentős és nélkülözhetetlen tényező, de nem kizárólagos társadalmi szabályozóeszköz. A média területén különösen fontos szerepük van a társadalmi szabályozó rendszerek egyéb elemeinek. Ezek közül – mint a legjelentősebbeket – szeretném kiemelni az önszabályozás és az etika kérdéskörét, de megemlíthető még a szokás vagy az erkölcs is.

Az önszabályozás szoros összefüggésben áll az önkorlátozással, ami fejlett demokráciában az egyik vezérlő elvek egyike szokott lenni. Önkorlátozás nélkül ugyanis nem lehetséges önszabályozás, hiszen a jogok és kötelezettségek mindig mások jogainak és kötelezettségeinek csorbításával vagy sérelmével járhatnak. Jó példa erre a BBC etikai kódex-rendszere, ami ha nem is szükségtelenné, de kiegészítő forrássá teszi az amúgy elsődleges forrásnak számító jogszabályokat, ugyanis az etikai kódexek szerepe sokkal jelentősebb, mint elsőre hihetnénk. E kódexek töltik meg tartalommal az önszabályozást, ezekben ugyanis nemcsak jogokat, hanem önként vállalt kötelezettségeket is lefektetnek.

Ebből következően álláspontom szerint az állami szabályozásnak csak mint keretnek kellene funkcionálnia a média területén. Úgy gondolom, hogy a technika követhetetlen sebességű fejlődése miatt a szabályozás igen hamar elavulhat. A magyar médiatörvény technikai jellegű szabályai mutatják, hogy 1995-ben alig gondolt valaki a szabályok megalkotásánál az internetre vagy a mai technikai lehetőségekre, pedig a szabályok megalkotása csak nyolc éve történt. A keret jellegű tartalmi szabályozást indokolná az is, hogy a médiapiac aktív résztvevői – mivel jobban ismerik a napi működési mechanizmusokat – jobban ki tudnák e kereteket tölteni, mint a politikai jogalkotók.

Jogi szabályozás

A médiajogi szabályozásra vonatkozó eszközök tekintetében tehát – mint azt fentebb láthattuk – a jogi szabályozás önmagában nem elegendő, de mindenképpen szükséges. Szerte Európában a jog eszközeivel szabályozzák a médiát, külön hírközlési, távközlési, műsorszórási, internetes, sajtó, vagy médiajogi törvényeket alkotva. Az is tény viszont, hogy Európában sem találunk egységes szemléletet, azaz még a hasonló körülmények között lévő államok is máshogy szabályozhatják ugyanazt a területet. Nincs azonban vita a jogi szabályozórendszerek szükségességéről. A kérdés tehát nem az, hogy kell-e jogi szabályozás, hanem az, hogy ez a jogi szabályozás milyen formában valósuljon meg. Szükség van-e külön sajtó- és médiatörvényre, vagy egy törvény keretein belül kell ezeket szabályozni? Szükség van-e az internet szabályozására, bele kell-e foglalni a technikai feltételeket is, vagy csak az elméletiket?

Az alapvető kérdés, amit meg kell válaszolni, az az, hogy szükség van-e külön törvényre a rádiózásra, a televíziózásra, illetőleg a sajtóra, vagy e kérdéseket rá kellene-e hagyni a polgári, büntető- vagy a versenyjogi szabályozásra. Úgy vélem, hogy nem pusztán jogtechnikai kérdésként merül fel az, hogy ezeket a médiumokat külön törvényekben szabályozzák. Az elkülönülő szabályozás inkább abból a felismerésből fakad, hogy a már létező és majd megalkotandó technológiák olyan elkülönült és speciális entitásokat képeznek, amelyeknek elkülönült szabályozása indokolt. E kérdések azonban ezen írás témájától messzire vezetnek, de meggyőződésem, hogy ezekre a problémákra a médiajognak meg kell majd találnia a választ.

Politikai és gazdasági befolyásolás

A közszolgálati *politikai befolyásolásáról* érdemes megjegyezni, hogy – átnézve több európai ország szabályozását – számomra úgy tűnik: alapvetően idealisztikus elképzelés, hogy a politika, azaz a pártok kizárhatók lennének a közszolgálati médiumok felügyeletéből. Nem található ugyanis olyan európai szabályozás – még az általunk nagyra tartott, a demokrácia játékszabályait sok éve gyakorló államokban sem –, ahol a politikai pártoknak ne lett volna valamilyen szerepük a felügyelet terén. Az állami befolyásolás főterepe (valószínűleg a történelmi meghatározottság és a technológiai fejlődés miatt is) mindig a rádiózás és a televíziózás marad, azaz a nyomtatott sajtóban kevésbé kell tartani a közvetlen állami kontrolltól. A lényeg tehát véleményem szerint nem a pártok kizárása a folyamatból, hanem annak elérése, hogy a pártok befolyása csökkenjen le egy kívánatosnak tartott, azaz minimális szintre.

A közszolgálati *gazdasági befolyásolhatóságát* nem kívánom külön elemezni, csupán néhány megjegyzésre szorítokozom. A gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy a gazdasági befolyásolásra annál nagyobb az esély, minél átláthatatlanabb a jogi szabályozás. A nem egyértelmű, hézagokat hagyó jogi szabályozás következtében válhatnak átláthatatlanná és ellenőrizhetetlenné a gazdasági műveletek. A közszolgálati elszámoltathatóságot ezért a gyakorlat úgy alakította, hogy minél kevesebb (lehetőleg semennyi) olyan pénz áramoljon a közszolgálati intézmények kasszájába, aminek nem lehet pontosan tudni az eredetét.

Az átláthatóság követelményét az indokolja, hogy a közszolgálati médiumok állami, költségvetési forrásokból működnek. A közszolgálati média elsődleges bevételi forrása az úgynevezett előfizetési díj, amit a törvény erejénél fogva rónak ki a háztartásokra. Ezenkívül pedig bevételként jelentkezhet bármilyen formájú vagy mértékű állami támogatás. A gazdasági függetlenség pedig elválaszthatatlan a politikai függetlenségtől, hiszen mindaddig, amíg egy intézmény nem tud megállni gazdaságilag a saját lábán, és rászorul a költségvetés támogatásra, addig nem várható el tőle, hogy pártatlan maradjon. Kiváltképpen nem várható el ez olyan országokban, ahol a demokrácia játékszabályai még nem teljesen kiforrottak.

A 2. táblázatból látható, hogy az Európai Unió országaiban jelenleg hogyan oldják meg a közszolgálati műsorszolgáltatók finanszírozását. A táblázatból kitűnik, hogy nincs egységes szabályozás, de az előfizetési díj három ország (Spanyolország, Görögország és Portugália, azaz a déli államok) kivételével jelentős bevételi forrásnak minősül.

Ha a fentiek fényében az előfizetési díj⁹ jelenlegi magyarországi helyzetét vizsgáljuk, érdekes következtetés adódik. A 2002-es választásokon nyertes szocialista vezetésű kormány a költségvetési törvény nyári módosításában átvállalta minden állampolgártól az előfizetési díj megfizetését. Álláspontom szerint alkotmányosan is aggályos az a kérdés, hogy egy kétharmados törvényt egy feles törvénnyel módosítanak, de veszélyesebbnek tartom azt, hogy ezzel a módosítással – egy gyors politikai siker kedvéért – megszűnt a magyar közszolgálati televízió az a lehetősége, hogy gazdaságilag a saját lábára álljon, és gazdálkodása idővel a költségvetési forrásoktól függetlenül is rentábilissá váljon. Abban a helyzetben, amikor a pénzforrást a politika „kezeli”, pártatlanságot és függetlenséget elvárni a közszolgálati médiától sajnos abszurd ötletnek tűnik.

Finanszírozás módja	Közszolgálati műsorszolgáltatók
Előfizetési díj	BBC (Egyesült Királyság) DR (Dánia) VRT (Belgium) YLE (Finnország) SVT (Svédország)
Előfizetési díj és reklám	ZDF (Németország) Reklám maximum húsz percen naponta, és az is csak este 20.00 előtt ARD (Németország) Reklám maximum húsz percen naponta, és az is csak este 20.00 előtt RTE (Írország) NOS (Hollandia) ÖRF (Ausztria) TV2 (Dánia)
Előfizetési díj, reklám és állami támogatás	France TV (Franciaország) RAI (Olaszország) RTBF (Belgium)
Reklám és állami támogatás	RTP (Portugália)
Reklám és az államadósság egy meghatározott százaléka	RTVE (Spanyolország)
Reklám és a villanyszámlák egy bizonyos százaléka	ERT (Görögország)

A KÖZSZOLGÁLATI MÉDIAFELÜGYELET EURÓPAI SZABÁLYOZÁSA

RAI vagy BBC? – így szokott hangzani az unalomig ismételt kérdés. A jó vagy a rossz tanuló, a szépség vagy a szörnyeteg, a két véglet. Természetesen ez a valóságban és a gyakorlatban nincs így, vagy nem pontosan így van. A kép, mint soha az életben, nem olyan tiszta és egyértelmű, mint az elméletben. Úgy tűnik, hogy nem létezik általános recept az úgynevezett „jó” közszolgálati műsorszolgáltatás működtetéséhez. Nem hiszem, hogy létezhet jó, illetve rossz szabályozás: minden egyes országot külön meg kell vizsgálni, hogy láthassuk a hasonlóságokat és a különbségeket. Az alábbi elemzés természetesen kiemelt szerepet szán a két véglet bemutatásának, ám úgy gondolom, hogy nem engedhető meg az, hogy ebből általánosítsunk. Ezért a többi európai ország közszolgálati médiahelyezete és közszolgálati médiafelügyelete is a vizsgálat tárgyát kell képezze. Helyszüke miatt

sajnos nincs lehetőség minden egyes nyugat-európai ország szabályozásának behatóbb elemzésére, de a bemutatott országok gyakorlata modellértékű. Az angol és az olasz megoldáson kívül a két legnagyobb európai ország (Franciaország és Németország) szabályait, és a skandináv példa reprezentálására Dánia megoldásait fogom közelebbről megvizsgálni.

Egyesült Királyság

A mintagyerek, az éltanuló, a közszolgálati ethosz megalkotója, azaz a BBC (British Broadcasting Corporation). Az a BBC, amelynek neve számos külföldi országban egyenlő a közszolgálatissággal.

A BBC-t (akkor még British Broadcasting Company néven) 1922-ben alapította hat magánvállalat. 1926-ban jelentős változás történt mind az elnevezésben, mind a tulajdonosi összetételben: az állam felvásárolta, és nevének utolsó betűjét meghagyva, azt a mai napig használatos Corporationra változtatta, így a BBC valódi közintézménnyé vált. A közszolgálativá váláshoz kedvező feltételeket biztosított, hogy a társadalom egészét szolgálta, illetve az, hogy – bár az állam a tulajdonosa – a rádiótársaság szervezetileg független a kormánytól. A BBC így igen kedvező helyzetbe került: anyagilag és politikailag függetlenné, gazdasági helyzete stabillá vált, és természetesen történelmi monopóliuma volt a műsorszórás tekintetében. Lord John Reith, az első igazgató nekiláthat tehát a közszolgálatosság modelljének megfogalmazásához, amely nála a következőképpen hangzik: „A fő cél a hallgatók oktatása és felemelése.”¹⁰ Ezek voltak a „boldog békeidők”: a prosperitás és felemelkedés korszaka. A közszolgálat válságával azonban együtt járt a BBC átszervezése is, és a BBC igen jelentős utat tett meg e téren. Racionalizálta szervezeti struktúráját mind a műsorok, mind a műsorkészítők tekintetében, ami például azt is jelentette, hogy 1986 és 1993 között hatezer állás szűnt meg a BBC-nél.

Anyagi értelemben a jelenlegi rendszer szerint a törvény által adóként meghatározott előfizetési díjak¹¹ egészen 2006. december 31-ig fennmaradnak, de az azt követő rendszernek már a digitális világ kihívásaira is válaszolnia kell. (A digitális műsorszórásban már megoldható, hogy a hallgató akkor fizessen és annyit, amikor és amennyit hallgatja, illetve nézi az adott szolgáltató adását.) A politikai beszámoltatás megértéséhez érdemes és szükséges felidézni a brit közszolgálatosság jogi rendszerét.

A BBC jogi státusát leginkább az úgynevezett – az interneten is olvasható – Royal Charter, vagyis a Királyi Charta állapítja meg, melyet formálisan az angol király(nő), valójában a parlament bocsát ki. A charta általános elveket tartalmaz a műsorszolgáltatásról, és alapjául szolgál a szerte a világban csodált belső szakmai-etikai kódexeknek, melyek a részletes szabályokat fektetik le. A parlament dönt a műsorszolgáltatási engedély (licence) megújításáról, és állapítja meg az előfizetési díj összegét, tehát közvetetten befolyásolni tudja a közszolgálati műsorszórók működését. Azonban ez csak elvi lehetőség, az angol hagyományok alapján kialakult *gentlemen's agreement* szerint a kormány nem él ezzel a lehetőséggel. Mint ahogy nem él azzal a lehetőséggel sem, hogy erővel nevezze ki a BBC Kormányzótanácsát,¹² hiszen bár formálisan lehetősége lenne rá, hogy a parlamenti többsége alapján kinevezze a 14 tagot (elnök, elnökhelyettes és maximum 12 tag), azokat mégis mindig a kormány és az ellenzék közösen delegálja a törvény szellemének megfelelően. A testületbe nemcsak politikusok kerülnek, hanem szakemberek is a kultúra, a tudomány vagy a közélet általánosan elfogadott szereplői közül. Ez a testület havonta ülészik, az ezekről ké-

szült jegyzőkönyv pedig természetesen nyilvános, így a Kormányzótanács elszámoltatható a döntéseiről.

A Kormányzótanács Főigazgatót (Director-General) választ, aki a BBC valódi, napi működését irányítja, és az aligazgatókkal együtt a Végrehajtó Bizottság (Executive Committee) tagja. Ez a bizottság felügyeli a pénzügyi mérleget is, amelyről havonta jelentést küld a Kormányzótanácsnak, így az szinte napi képet kaphat az általa felügyelt szervezet működéséről.

A közszolgáltatásigot a BBC a következőképpen értelmezi:¹³

- a BBC biztosítja az állampolgárok azon jogának érvényesülését, hogy jól tájékozottak legyenek, és ezáltal garantálja a „nemzeti párbeszéd” egészséges fejlődését. A BBC felelős azért, hogy a kiemelkedő jelentőségű bel- és külpolitikai eseményekről bárki pártatlanul és objektíven tájékozódhasson;
- a BBC feladata kielégíteni a többféle népet, kultúrát, értékrendet magába olvasztó egykori Brit Birodalom leszármazottainak spirituális, vallási, jogi, erkölcsi érdeklődését és igényeit, megtalálni a hangot azokkal a kisebbségekkel, amelyekre nem figyelnek a profitorientált adók;
- a BBC kötelessége, hogy a világ számára betekintést adjon a brit nemzet életébe, ugyanakkor kitekintést nyújtson a britek számára is, elősegítve ezzel egymás jobb megértését.

Úgy tűnik, hogy a BBC – amelynek jelenleg két országos televíziós csatornája (regionális alosztályokkal), öt országos rádiócsatornája, kábel- és digitálistelevízió-szolgáltatása és több mint negyven helyi rádiócsatornája van – sikerrel vette a közszolgáltatásigot fenyegető legnagyobb akadályt: fel tudta venni a versenyt az egyre fejlettebb technológiával rendelkező kereskedelmi médiával, és piacképessé tette magát. Ennek egyik fontos lépcsője volt egy olyan médiafelügyeleti rendszer kidolgozása, amely elszámoltathatóvá teszi a közszolgálati médiát, és az adófizetők nem érzik úgy, hogy befizetett pénzük egy feneketlen pénznyelő zsák mélyén landol.

Olaszország

A jó tanuló után Karinthynál is a rossz tanuló felel. Ennek a képnek pedig tökéletesen megfelel a közszolgálati műsorszolgáltatás Olaszországban, ahol ezeket a csatornákat szinte semmi nem különbözteti meg kereskedelmi társaiktól. Közszolgálati etikáról, ha nagyon rosszindulatúak akarnánk lenni, azt mondhatnánk, hogy nem is hallottak, a politikai és a médiaelit összenövését, egybefolyását pedig nap mint nap hallhatjuk a hírekben.

Mint feljebb láthattuk, a század első évtizedeiben nem volt meglepő, hogy az állam jelentős befolyást gyakorolt a műsorszolgáltatókra, mivel azok vetélytárs és frekvencia híján monopóliumot élveztek. Így volt ez Olaszországban is, ahol a fasiszták 1927-ben vonják irányításuk alá a műsorszórókat, és Olasz Műsorsugárzó Egység¹⁴ néven a politikai propaganda szolgálatába állítják. Műsorait a fasiszta Sajtó- és Propagandaminisztérium felügyelte, vezetését a párt első titkára vette át, azaz totális médiafelügyeletet valósítottak meg e téren. 1946-ban, a háború elvesztését követően a közszolgálati adókat is átalakítják, és a ma is használatos RAI (Radio Audizione Italiane, majd később Radiotelevisione Italiana) néven működnek tovább. Felügyeletüket két szerv látja el: az egyik egy parlamenti bizottság, ahol az összes párt képviselteti magát, a másik pedig egy parlamenttől független kulturális bi-

zottság, ahol az olasz kultúra jeles szereplői kaptak helyet. E két bizottság hatásköre nem volt mindig tisztázott, így számos feszültséget okozott az olasz közszolgálatnak.

1975-ben hozták meg azt a törvényt, amely a szakmai bizottság rovására bővíti a parlamenti bizottság felügyeleti hatáskörét, így azóta e testület látja el az állami műsorszolgáltatók általános felügyeletét, és nevezi ki a RAI Igazgatótanácsának tagjait. A törvény életbelépése óta évről évre jelentős probléma volt, és az jelenleg is, hogy a parlamenti erőviszonyok rányomják bélyegüket a közszolgálatra. Azé a párté ugyanis a döntő szó, amely nagyobb létszámban képviselheti magát a bizottságban (amelynek, mint láttuk, szinte kizárólagos hatásköre van a ki-nevezések terén), így a közszolgálati média felügyelete végletesen átpolitizált. Márpedig az ötfős bizottság a törvény szerint három kormánypárti és két ellenzéki képviselőből áll.

A közszolgálati média ilyen erős állami, illetőleg kormányzati felügyelete, mint ami Olaszországban figyelhető meg, ritka máshol Európában. Nem véletlen, hogy a másik végletként emlegetik az angol példával szemben, hiszen itt az állam, pontosabban megfogalmazva a kormány dönt minden fontosabb, a közszolgálatot érintő kérdésben a fentebb már említett bizottságon keresztül.

A nyolcvanas években magánadók (főképp rádiók, de apróbb televízióállomások is) százai jelentek meg Olaszországban, ami megingatta, majd ledöntötte a RAI monopóliumát. Az olasz Alkotmánybíróság ugyanis 1976-ben kimondta, hogy mindenkinek biztosítani kell az önkifejezés jogát szóban, írásban vagy más úton. A RAI vezetése és a politika pedig annak ellenére kapkodni kezdett, hogy a döntés csak és kizárólag a helyi csatornákra vonatkozott, tehát az állami monopólium megmaradt. A RAI mégis rossz döntések sorozatával¹⁵ az esélyét is eljátszotta, hogy visszanyerhesse elvesztett pozícióit, a helyi adók ugyanis társasággá tömörültek, így el tudták érni az országos lefedettséget. A magánadók azonban politikailag kevésbé voltak befolyásolhatók, így sok országhoz hasonlóan Olaszországban is a közszolgálati média maradt a politika utolsó „szócsöve”, amit nem tudott kiengedni a kezéből.

Az olasz média utolsó két évtizedét végigkíséri a kereskedelmi és a közszolgálati médiakoncentrációk elleni – többnyire sikertelen – küzdelem (elég, ha csak a közszolgálat jelenlegi „gazdájára”, a leghíresebb olasz médiatulajdonosra, Silvio Berlusconi gondolkunk). „Berlusconi el van szánva arra, hogy megvalósítsa programját, anélkül, hogy elfogadná a kompromisszum elvét, ami a korábbi olasz politikai élet valódi védjegye volt” – írja róla a *Le Monde*.¹⁶ És Berlusconi jelen pillanatban majdnem a 90%-át felügyeli közvetlenül vagy közvetetten az olasz televíziós piacnak. Három országos kereskedelmi csatornája mellé ő nevezi ki a kormánytöbbség vezetőjeként az Igazgatótanács elnökét, így közvetve befolyásolni tudja a RAI csatornáit.

Paolo Mancini egy 1991-es tanulmányában négy olyan alapvető jellegzetességét emelte ki az olasz médiának, amelyekkel a legjobban lehet jellemezni az olasz és a brit médiapiac különbségeit, és amelyeket fentebb már bemutattunk:

„1. A média szoros állami ellenőrzés alatt áll, akár közvetlenül, mint az állami tulajdonban lévő televíziók esetében, akár közvetetten, mint az állami tulajdonban lévő és gazdaságilag támogatott lapok esetében.

2. A pártokhoz való kötődés szoros, az irányukban megnyilvánuló szerkesztési részrehajlás erős.

3. A politikai és médiaelit összefonódása szoros.

4. Nincs közmegegyezésen alapuló és közösen elfogadott szakmai etika az újságírók között.”¹⁷

Az új törvény, amely megoldhatná a közszolgálat teljes politikai kontroll alá vonásának megszüntetését,¹⁸ azonban egyre csak késik, hiszen a nemzeti konszenzus már régen felbomlott Olaszországban a médiakérdéseket illetően.

Franciaország

Az állami ellenőrzés Franciaországban a nyolcvanas évek előtt jóval erősebb volt, mint az olaszoké: a második világháború után teljes állami műsorszórási monopóliumot vezettek be. Az okok itt is hasonlóak (legitimizáció, konszolidáció, háború utáni buzdítás). A felügyeletet gyakorlatilag a kormány látta el a közszolgálat felett, bár formálisan az Információs Minisztérium alá volt rendelve. A monopólium megsértőire 1978-tól jelentős pénzbírság (százezer francia frank) vagy egyéves letöltendő börtönbüntetés vár. A monopólium megdöntésére azonban ennek ellenére sem kellett sokat várni: egyre-másra jelennek meg az úgynevezett kalózkodók, itt is ekkor még főleg rádióadókat kell érteni ezen. A politika azonban egészen François Mitterrand köztársasági elnökké válásáig erős érdekérvényesítési hatalomként jelenik meg a média terén, mindennél erősebben érvényesítve az államérdeket. 1981-ben azonban érezhetően megmozdul valami a francia médiapiacra: új médiatörvény születik (1982 – „Fillioud”-törvény), megszűnt a magánszolgálat rendőrségi zaklatása, és – ami a dolgot szempontjából a legfontosabb – a közszolgálati médiafelügyeletet az Audiovizuális Kommunikációs Főhatóság¹⁹ látta el ettől az időponttól kezdve. Ennek tagjait kilenc évre választják, és ez a testület felelős a közszolgálati média függetlenségéért.

Nem egészen négy év múlva az akkor nyertes jobboldal feloszlatja a Főigazgatóságot, és helyébe az Országos Kommunikációs és Szabadságjogi Bizottságot²⁰ léptette. 1988-ban pedig a jobboldalt váltó baloldal szünteti meg a Bizottságot, és alapította meg a ma is működő Audiovizuális Főtanácsot,²¹ a CSA-t. Az egymást váltó szervezetek csak nevükben különböznek egymástól, hatáskörük és feladatuk nagyrészt azonos. A közszolgálati médiafelügyeletet tehát Franciaországban a CSA látja el, amely annak a függetlenségéért és a pártatlanságáért felelős. A Főtanácsnak kilenc tagja van: három tagot a köztársasági elnök, hármat a szenátus elnöke, hármat pedig a nemzetgyűlés elnöke nevez ki. Ezután a CSA nevezi ki a közszolgálati műsorszolgáltatók elnökeit, azaz a rendszer legjobban a közvetett politikai elosztás jelzővel jellemezhető.

Németország

Az ARD 1950, a ZDF 1963 óta létezik közszolgálatiként a német médiapiacra, emellett jelenleg tíz regionális közszolgálati és hat szakosított közszolgálati jellegű adó működik szerte az országban.

A közszolgálati média Németországban valóban független intézményeket jelent. És bár néha hallani olyanokat, hogy kik és hogyan akarták befolyásolni azt, a szerkesztők az új német demokráciában éberren őröködnék függetlenségük felett. Németországban nemcsak a függetlenség, hanem a kiegyensúlyozottság is fontos szempont, hiszen nem lehet megsérteni azt az államszerződést,²² amit a tartományok és a központi kormány kötöttek annak biztosítására, hogy a közszolgálati célja („objektív áttekintést adni a világról, kiváltképpen

átfogó képet festeni a német valóságról”) minél jobban és széleskörűbben megvalósulhasson. Itt kell megemlíteni, hogy Németországban a közszolgálati szférával külön szabályozhatóság foglalkozik, ami monitorozza a műsorokat, azaz a tartalmi részt felügyeli.

A közszolgálati felügyelet legfelső vezetőtestülete a négy év időtartamra választott hetvenhét tagú televíziótanács (Rundfunkrat), amelybe egy-egy képviselőt delegálnak a szövetségi tartományok, hármat a szövetségi kormány, ketten az evangélikus, ketten a katolikus egyházat képviselik, s egy delegáltja van a zsidó hitközségek központi tanácsának. De ott ülnek a különböző szakszervezeti szövetségek küldöttei, a munkavállalói és a munkaadói szövetségek, az ipari és kereskedelmi kamarák, a környezetvédők, a művészeti szövetségek képviselői is.

Ebben a tanácsban tehát a társadalmi szervezetek²³ is képviselve vannak, azonban, csakúgy, mint nálunk, ez Németországban is állandó bajok forrása. Nem csoda, hiszen a hetvenhét ember semmiben nem tud spontán dűlőre jutni, így a jelentősebb döntések előtt hosszú háttértárgyalások folynak, mégpedig legtöbbször az „egy-egy” alapon, azaz a pártatlanság jegyében egy jobboldali tag mellé kell egy baloldali is, és fordítva. Úgy gondolom, hogy a legnagyobb különbség a magyar viszonyokhoz képest az, hogy Németországban a több évtizede kialakult demokratikus politikai kultúra miatt a pártparitásos alapon működő osztozkodásnak nemcsak hagyományai vannak, hanem egyetértés is uralkodik e téren. A tévétanács választja meg – minimum háromötödös többséggel – a csatornák intendantját, ami nálunk az elnöknek felel meg, és aki felelősséggel tartozik a tévétanácsnak a gazdasági-igazgatási kérdésekben.

A közszolgálati szakmai része Európa ezen részén szinte független a politikától: pártok, kormányok, ellenzékek nem szólhatnak bele a műsorkészítés tartalmi folyamatába, hiszen Németországban úgy tartják, hogy ez csak a szakmára tartozik. Ennek ellenére meg kell jegyezni, hogy a ZDF-et azért hozták létre anno, hogy ellensúlyá legyen az akkor még a mindenkori kormány véleményét tükröző ARD-nek. Mára ebből semmi nem maradt, mindkét közszolgálati csatorna pártatlan (még ha „egy-egy” alapon is), bár néhol még tartja magát az a vélemény, hogy az ARD-nél egy picit a baloldalhoz, míg a ZDF-nél picit a jobboldalhoz húzó újságírók dolgoznak. Azonban a suttogók is elismerik azt, hogy ez egyetlen adásból sem derül ki. Így e két egyenrangú országos közszolgálati csatorna jellegzetes német sajátosság lett az ezredfordulóra.

Dánia

A legkisebb skandináv országban furcsa helyzet állt elő a médiapiacra a XXI. század legelejére: 2002 nyarán a Dán Újságírók Szövetsége az Európai Újságírók Szövetségével karöltve többször is kifejezte ellenérzéseit a dán kormány lépéseivel szemben, amelyek a TV2 közszolgálati csatorna tervezett privatizációjával voltak szoros összefüggésben. De lássuk, hogy mi is vezetett el ideig.

A dán közszolgálati műsorszolgáltatót, az Állami Rádiót (Statsradiofonlen) 1925-ben alapították meg, és a tervek szerint a BBC skandináv megfelelője lett volna. A fentebb már megismert állami műsorszolgáltatási monopólium időszakában nem is volt semmi probléma: a műsorszolgáltatást illetően teljes körű nemzeti konszenzus alakult ki. A kicsiny médiapiacra legfeljebb az keltett érdeklődést, hogy 1951-ben az Állami Rádió megkezdte a televíziós szolgáltatást is, majd 1959-ben átnevezték a ma is használatos DR-re.²⁴

1985-ben aztán a parlament Médiabizottsága – az európai trendek majdnem ötvenyi tanulmányozása után – publikálta a végső jelentését a dán médiapiacról, aminek fő konklúziója a DR monopolhelyzetének feloldása és egy duopol rendszer kiépítése volt. Ennek következtében egyfelől 1988-ban megalapították a TV2-t, ami szintén közszolgálati csatorna, másfelől megkezdte adását az első kereskedelmi műsorszolgáltató, a londoni székhelyű TV3.²⁵ A két közszolgálati adó közötti fő különbség – egészen 2002-ig – a finanszírozásukban volt keresendő, ugyanis míg a DR az előfizetési díjakból tartja fenn magát, addig a TV2 az előfizetési díjakból származó bevétele mellett folytathat reklámtevékenységet is.²⁶

Mind a két közszolgálati műsorszolgáltatót egy-egy bizottság irányítja, felügyeli. A TV2 bizottsága kilenc tagból áll, egy tagot a médiaszakma (általában a televízió állandó alkalmazottai) delegál, két másik tagot az úgynevezett regionális audiovizuális tanácsok küldenek,²⁷ míg a maradék hatot a parlament nevezi ki. A DR bizottsága ezzel szemben tizenegy tagú: egy tagot (az elnököt) a kulturális miniszter nevez ki, a parlament kilenc tagot delegál, míg a maradék egy helyet a DR alkalmazottai tölthetik be.

A tagok megbízása négy évre szól, és egyetlenegyszer meghosszabbítható. Mindkét testület évente jelentést ad ki, amelyben a közszolgálati elveinek megfelelően beszámolnak az általuk felügyelt intézmények éves teljesítményéről mind gazdasági, mind szakmai tekintetben. A bizottságok választják meg és felügyelik az úgynevezett Végrehajtó Testületet, amelynek tagjai a mindennapi munkákat végzik el. A rendszert legjobban úgy lehetne jellemezni, hogy gyenge szakmai kontroll áll szemben az erős parlamenti befolyással, amit a tagok számaránya jellemez a legjobban.

2003 elején azonban jelentős változások történtek: a dán kormány elhatározta, hogy áron alul (a becsült 450-550 millió euró helyett mindössze 140 millió euróért) eladja, azaz privatizálja a TV2 csatornát, azzal az indokkal, hogy egy ilyen kicsi országnak nincs szüksége két közszolgálati műsorszolgáltatóra és az ezekkel kapcsolatos dupla kiadásokra. Ezek a változások érintik majd a DR helyzetét is, hiszen a neki járó előfizetési díjat befagyasztják az ideai szinten, hogy erősítsék a versenyt a médiapiaccon. Az új törvénytervezet 2003. január 1-jén lépett hatályba, ami számos új kérdést vetett fel az európai és a dán médiajogászok számára is.

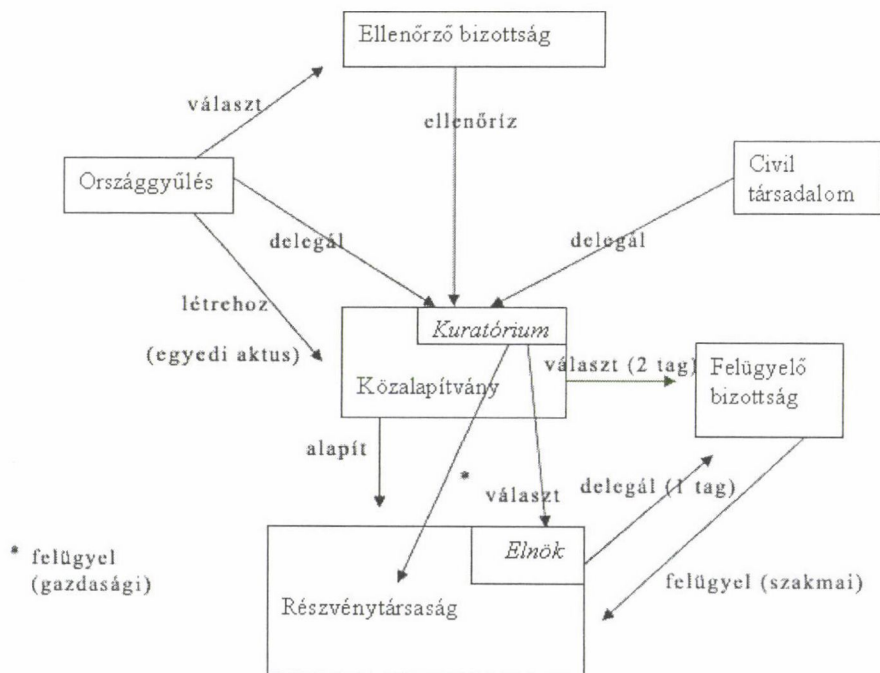
A KÖZSZOLGÁLATI MÉDIAFELÜGYELET HATÁLYOS MAGYAR SZABÁLYOZÁSA²⁸

A hazai médiatörvény alapelve a politikai egyensúlyra törekvés, vagyis olyan testületek létrehozása, amelyeken belül egyetlen politikai-ideológiai nézetrendszer képviselői sem kerülhetnek túlsúlyba. Ezt a politikusok egy túlszabályozott, bonyolult, pártképviseleten alapuló médiafelügyeleti rendszerben találták meg.

A közszolgálati médiafelügyelet terén a médiatörvény IV. fejezete (53–76. §) az irányadó, ami a Közszolgálati műsorszolgáltatók címet viseli. A szabályozás szerint a közszolgálati műsorszolgáltatók egyszemélyes részvénytársaság formájában működnek, melyeknek alapítói, illetve részvényesi jogait meghatározott közalapítványok tagjai gyakorolják. A következőkben sorra veszem a médiatörvény vonatkozó szabályait,

és külön kiemelem az előnyöket és a hátrányokat, illetőleg jelzem az elmúlt évek vitás kérdéseit is. Meg kell jegyezni, hogy a magyar szabályozás nagymértékben épít a német közszolgálati modellre, mind a társadalmi felügyelet bevonásában, mind pedig az intézményi felépítésben.

Az Országgyűlés „a közszolgálati műsorszolgáltatás biztosítására, függetlenségének védelmére”²⁹ 1996-ban egyedi aktsussal létrehozott két közalapítványt (Magyar Televízió Közalapítvány és Magyar Rádió Közalapítvány). Ezzel egy időben átalakította a Hungária Televízió Közalapítványt is, amelyet még 1992-ben alapított az akkori kormány a Duna Televízióval kapcsolatban. Ezek a közalapítványok hozták létre azt a három részvénytársaságot, amelyek célja a közszolgálati médiumok szakmai és gazdasági működtetése és az ezekkel kapcsolatos feladatok ellátása. A közalapítványok kezelőszervei a kuratóriumok, amelyek az Országgyűlés által választott, illetve a törvényben meghatározott szervek által delegált tagokból állnak. Az elmúlt hat évben a legtöbb vitát a szervezeti megoldás váltotta ki, azaz e kuratóriumok felállításának módja. A kuratóriumot a parlament által választott ellenőrző bizottság felügyeli. A részvénytársasággal kapcsolatos gazdasági felügyeletet a kuratórium látja el, a szakmai felügyeletet azonban egy háromtagú felügyelőbizottság gyakorolja. Az 1. ábra az egyes szereplők közötti kapcsolatokat ábrázolja:

1. ábra

Nézzük meg az 1. ábrát közelebbről, és vizsgáljuk meg a komponenseit a médiatörvény logikája szerint haladva. Az Országgyűlés által létrehozott közalapítványok alapították a részvénytársaságokat, amelyek egyszemélyes részvénytársaságokként működnek, és a Gt. szabályai az irányadók rájuk nézve, a médiatörvényben foglalt eltérésekkel. A közala-

pítványok gyakorolják az alapítói és részvényesi jogokat (65. §), de 1. nem változtathatják meg az alapvető tevékenységi kört, 2. nem vonhatnak el vagyont vagy nyereséget, és 3. nem szólhatnak bele tartalmi, azaz műsorkészítési dolgokba. A közalapítványok működésére a Ptk. vonatkozik, a médiatörvényben foglalt eltérésekkel.

Az ügyvezetést a kuratórium által választott elnök látja el, de a Gt. szabályaival ellentétben igazgatóság nem működik mellette. A 67. §. alapján ezt a hatáskört az elnök gyakorolja. Ez természetesen felvetheti azt a dilemmát, hogy ha nincs igazgatótanács (a szabályozás szerint ugyanis az elnök tűnik „egyszemélyes” igazgatótanácsnak), ahova a Gt. szerint a részvényesi jogokat gyakorlók képviselőt delegálhatnak, akkor a magyar médiatörvény szerint ezekről a döntésekről csak utólag értesülhetnek, amikor már csak az elfogadásukról vagy az elutasításukról kell döntenie. A részvényesi jogok gyakorlása jelenti ugyanis a stratégiai döntések meghozatalában történő közvetett és azonnali részvétel és az azokról való tudomásszerzés lehetőségét. A médiatörvénynek ez a megoldása furcsa és vitatható helyzetekhez vezethet, és véleményem szerint a részvénytársaság Gt.-ben megfogalmazott koncepciójával is ellentétben áll. Az elnök megbízási jogviszonyban áll a közalapítvánnyal, és munkájáról beszámol a kuratóriumnak. Igen szigorú összeférhetetlenségi szabályok vonatkoznak a részvénytársaság elnökeire, ami e sorok írója szerint is helyes és ésszerű megoldás. Munkája keretében az elnök (71. §) tartalmi és gazdasági kérdésekben is dönt.

A részvénytársaság ügyvezetését a felügyelőbizottság ellenőrzi, amelynek „jogában áll az elnöktől, a társaság dolgozóitól jelentést vagy felvilágosítást kérni, a társaság könyveit, bankszámláját, iratait és pénztárát bármikor megvizsgálni, vagy szakértővel a társaság költségére megvizsgáltatni”.³⁰ E testület három tagból áll, amelyből egyet a részvénytársaság dolgozói delegálnak, a másik kettőt pedig a kuratórium választja. Így finoman szólva is kétséges törvényi szabályozás alakult ki, hiszen a közalapítvány kuratóriuma csak a részvénytársaság gazdasági ügyeit felügyeli *expressis verbis*, a felügyelőbizottság háromból két tagjának (azaz a többséghez elegendő számú tagnak) a megválasztásával azonban a szakmai munka felügyeletébe is beleszólhat.

A közalapítványok kuratóriumainak szabályozása sajnálatos módon a médiatörvény „Achilles-sarka”. A kuratóriumok a közalapítványok kezelőszervei, s mint ilyenek a részvénytársaság közgyűlésének jogait gyakorolják, felügyelik a gazdasági működést (határozataikat egyszerű többséggel hozzák, a tagok több mint felének jelenlétével), és megválasztják a részvénytársaság elnökét (ehhez viszont minősített többség szükséges). A kuratórium legalább negyedévente, az elnökség legalább havonta ülésezik, és a kuratórium tagjainak szavazati joga egyenlő.

Személyi összetételében a jelenlegi szabályozás az úgynevezett duális megoldásra épül: ennek a felügyeleti rendszernek (mint azt láthattuk például a német szabályozás esetében) a lényege az, hogy vegyíti a parlamentáris és a korporatív képviseleti rendszert, azaz mind a politikai pártok delegáltjai, mind a civil társadalom tagjai megtalálhatók benne. A cél az, hogy a politikusok a politikai pártatlanságot felügyeljék, míg a civilek a társadalmat képviseljék mint a „nép hangja”. Tagadhatatlan, hogy közvetve a politikusok küldöttjei is a társadalmat képviselik, hiszen az őket delegáló politikusokat demokratikus választásokon a társadalom bízta meg feladatuk ellátásával, ám ezen elv sajnos a közszolgálati felügyelet esetében csak részlegesen érvényesül, hiszen a politikai pártok nyomása sok esetben erősebbnek bizonyul. „A kuratóriumok az országgyűlés által választott, illetőleg az e törvényben meghatározott szervezetek által delegált tagokból állnak.”³¹ A kuratórium elnökségét a

parlament által delegált tagok alkotják. Itt először érdemes a törvényi szabályozását megismerni mindkét kuratóriumi „rétegnek”, azután pedig röviden ismertetni az elmúlt hat év gyakorlatában megjelent számos problémát.

Kezdjük az egyszerűbbel, a „sima” kuratóriumi tagokkal. A médiatörvényben kategóriák szerint nevesített országos érdek-képviselési és szakmai szervezetek delegálják a kuratóriumok nem elnökségi tagjait. A Magyar Rádió és a Magyar Televízió kuratóriumába összesen huszonegy-huszonegy tagot, míg a Hungária Televízió Közalapítvány kuratóriumába huszonhárom tagot lehet megválasztani. Delegálásra olyan szervezetek jogosultak, amelyeket az ORTT nyilvántartásba vett, aminek egyetlenegy feltétele az, hogy az adott szervezetet „a jelentkezésre való felhívás közzététele előtt legalább két évvel a rá vonatkozó szabályok szerinti bírósági (hatósági) nyilvántartásba bejegyezték”.³² A delegált kuratóriumi tagok megbízása egy évig tart, azaz a kuratóriumi elnökség egy ciklusához négy delegálti ciklust kötött a jogalkotó. Az egyes kategóriákban (példának okáért: a nyugdíjasok országos érdek-képviselési szervei, a sport országos érdek-képviselési szervei, az emberi jogi országos szervezetek, a négy nagy történelmi egyház, a kiségyházak, az újságírók országos szakmai szervei vagy a szakszervezetek országos szövetségei egy-egy főt delegálhatnak – 56. §) a különböző jelöltek között közjegyző és a jelölő szervezet képviselőjének jelenlétében történő sorsolással döntenek.

A civil kurátorok helyzete számos nyugtalanító kérdést vet fel, többek között olyankor, hogy van-e esélye annak, hogy ezek a civil szervezetek a politikai játszmák áldozati lesznek, vagy hogy saját magukon kívül kit képviselnek ezek a kurátorok. Megválasztásukat eddig minden évben hol halkabb, hol hangosabb botrányok kísérték.

Sokan humorizáltak ezeken a civil szervezeteken, én azonban úgy gondolom, hogy ez az egész procedúra inkább szánalmas, mintsem vicces vagy szórakoztató. E szervezetek közül többnek a képviselői is elismerték különböző interjúkban, hogy nem értenek sem a média szakmai részéhez, sem a hosszú távú médiapolitikához, így egy évig rájuk bízni a médiakérdések felügyeletét legalábbis elgondolkodtató. Mivel a törvényhozók a médiatörvény megszületésekor – a diszkrimináció elkerülése okából – nem akartak nevesíteni egyetlen szervezetet sem, előfordulhat, hogy nagy múltú, jelentős tagsággal rendelkező szervezetek „véreznek el” a sorsoláson jelentéktelenebb ellenfelükkel szemben, azaz nem a releváns szervezetek kerülnek be, mint ahogy – gondolom én – a törvényalkotó eredeti szándéka volt.

A második problémát a delegált tagok egyéves mandátuma veti fel. Ez az egy év még arra is kevés, hogy, ironikusan mondva, a kuratóriumi ülés termét megtalálja valaki, aki nem járatos a közmédiák épületében, nemhogy arra, hogy hozzászokjon a dolgok menetéhez, és megismerje azokat. Mivel a teljes kuratóriumnak csak „legalább negyedévente” kell üléseznie, így egy delegált kurátor – egy öt-hat órás üléssel számolva – tiszta időben körülbelül egy teljes napot (4 x 6 = 24 óra) tölt el a közszolgálati médiumok ügyeivel foglalkozva az év 365 napjából, ami elmondhatatlanul kevés.

Harmadik probléma, hogy a civil szféra érdeklődése sajnos messze elmarad a várttól. Ennek okai között mindenképpen megemlíthetők a közszolgálatban uralkodó áldatlan állapotok, a társadalmi megbecsülés hiánya vagy akár a kuratóriumban betöltött „másodhegedüsi” szerep. Bár úgy gondolom, hogy olyanok jelentkeznek társadalmi kurátornak, akiket az ügy iránt érzett elkötelezettségük vezérel, azt azért meg kell említeni, hogy bár a szavazatuk értéke ugyanolyan, mint a kuratórium elnökségéé, a tiszteletdíjak pénzügyi vonatkozásai már nem ezt mutatják. A médiatörvény 63. §-a értelmében az elnökség tagjai az or-

szágyűlési képviselők alapdíjának 140%-át, az elnök a 200%-át, az elnökhelyettes pedig a 180%-át kapják kézhez költségtérítés mellett. Ennek fényében igen nagy a differencia, hiszen a társadalmi kurátorok mindössze költségtérítésre tarthatnak igényt, hiszen a munkájuk arányaiban nem ennyivel kevesebb a kuratórium életében.

Negyedik problémának a fantomszervezetek kérdése tűnik, hiszen a törvény nem szab túl szigorú korlátokat az ORTT nyilvántartásába való bekerüléshez. Mi több, ha egy szervezet megfelel az egyetlen feltételnek, azaz minimum két éve be van már jegyezve, akkor az ORTT nem tagadhatja meg a nyilvántartásba vételét. Azt tehát nem vizsgálhatja, hogy ténylegesen működik-e a szervezet, vagy hogy hány tagja van, sőt, ha a bírósági vagy hatósági bejegyzésére országos szervezatként került sor, az ORTT még akkor sem utasíthatja el, ha az elnevezésből egyértelműen kitűnik, hogy regionális szervezetről van szó (például pár éve a Nők a Balatonért Egyesület vagy a Fiatalok a Polgári Debrecenért Egyesület).

Úgy gondolom, hogy ennyi példának elegendőnek kellett volna lennie ahhoz, hogy a törvényhozók is belássák: ezt a megoldást jó lenne minél előbb megszüntetni, hiszen éppen a törvény szellemét sérti nagymértékben.

Ha a kuratórium másik felét, az elnökséget – amely még ennél is nagyobb viharokat kavartak a magyar médiapiacra – vizsgáljuk meg, láthatjuk, hogy az Országgyűlés mindhárom kuratóriumba külön-külön legalább nyolc tagot választ a képviselők több mint felének szavazatával, egyenként. A tagok egyik felét a kormánypárti, másik felét az ellenzéki képviselőcsoportok jelölik úgy, hogy minden képviselőcsoportból legalább egy jelöltet meg kell választani. Helyhiány miatt ezen írás nem térhet ki a kuratóriumokat körülvevő politikai csatározásokra, csak röviden, utalásképpen említeném meg az 1998 és 2002 között működő csonka kuratóriumokat vagy a 2002-es választás utáni helyzetet, ahol a Médiatörvény 55. §-ának (9)-es bekezdése és az Alkotmánybíróság 22/1999 (VI. 30.) határozata alapján az FKgP képviselője semlegesnek minősült. Mindkét helyzet formáljogilag helyes, ám a médiatörvény szellemével ellentétes volt. Látható tehát, hogy a jelenlegi törvényi szabályozás nem jól működik a gyakorlatban.

Utolsóként röviden említeni kell a közalapítványok ellenőrző szervét, az ellenőrző bizottságot, amely három főből áll (az elnökből és két tagból). Az elnököt és egy tagot az ellenzéki képviselőcsoport(ok), a másik tagot a kormánypárti képviselőcsoport(ok) jelölik a kuratóriumi elnökségre irányadó szabályok szerint, azzal a jelentős eltéréssel, hogy országgyűlési képviselő is jelölhető. Jogkörük a tájékoztatáskérés és az iratbetekintés, azonban a kuratóriumra nézve kötelező döntést nem hozhatnak. Ha jogellenességet tapasztalnak, akkor értesítik az Országgyűlés elnökét és az Állami Számvevőszéket.

Sajnálatos módon a médiatörvény tehát „nemhogy kiküszöbölte volna a politika közvetlen beavatkozását, ellenkezőleg: intézményesítette azt”³³ a közszolgálati média területén. Számomra úgy tűnik, hogy a mai magyar szabályozási rendszer az erőtlen társadalmi részvétellel „megfejt” politikai kiegyensúlyozás rendszerére épül, ezért a magyar közszolgálati médiafelügyelet az „európai út” helyett a Mancini által fentebb idézett olasz utat követi. E sorok írójának reményei szerint a helyzet valamelyest normalizálódhat az Európai Unióhoz való csatlakozásunkkor, azonban a magyar politikai élet szereplőinek rá kéne vésniük, hogy bár a média „élet és halál kérdése”, az értelmes és szakmailag megalapozott konszenzus többet ér a nyílt konfrontációnál.

JAVASLATOK

Végignézve a magyar közszolgálati médiafelügyelet szabályozását és gyakorlati problémáit, valamint ezt összevetve európai társaival, számos olyan észrevétel és javaslat merül fel, amely talán segítheti a magyar rendszer jobbá tételét.

Először azt érdemes megvizsgálni, hány közszolgálati adóra van szüksége egy ekkora országnak. Úgy gondolom, hogy a Magyar Rádió intézménye megtartása mellett egy darab közszolgálati televízióadóra lenne csak szükség,³⁴ hiszen az adófizetők pénzéből felesleges és szükségtelen kettőt finanszírozni. Azt gondolom, hogy a két közszolgálati televízió (Magyar Televízió, Duna Televízió) alapjaira egy teljesen újat kellene szervezni. Ez természetesen nem jelentené azt, hogy ennek az új adónak egy csatornája lenne, hiszen a tematizálás, a tematikus csatornák számának növelése a jövő útja. Mind a finanszírozás, mind a felügyelet szempontjából kedvezőbb lenne egy, a mostaninál átláthatóbb rendszer működtetése hazánkban.

Az angol rendszerből véleményem szerint átvehető lenne a Királyi Charta (természetesen nálunk nem királyinak hívnák), amivel a közszolgálati adók egy meghatározott időre kapnák az alapító dokumentumaikat és a feladataikat. Ez azért lenne kívánatos, mivel a médiatörvény technikai részletei alig hét év alatt elévültek, és a technika fejlődésének mai állása mellett nyolc-tíz (vagy még kevesebb) évnél távolabbi időre nem nagyon lehet tervezni a média területén. Ebben a dokumentumban részletesen – a mainál részletesebben – kéne rögzíteni az intézmények feladatait, ami jobb és pontosabb ellenőrzést tenne lehetővé.

A következő lépés a megfelelő gazdasági forma megtalálása. Gálik Mihály több helyen is kifejtette,³⁵ hogy a mostani közalapítványi forma, amelynek „van egy egyszemélyes részvénytársasága”, tarthatatlan, hiszen a döntési szintek megkettőződnek, a szervezet agyonbonyolított, és emiatt nemcsak a belső elszámolás és ellenőrzés, de a külvilággal való gazdasági kapcsolattartás is nehézkes.

Az ellenőrzés, a beszámoltatás, azaz a közszolgálati médiafelügyelet a rendszer egyik kulcsa. A megfelelő ellenőrzésnek két dologra is ki kell terjednie: 1. először is arra, hogy valóban közszolgálati-e az adott adó, azaz megfelel-e a fent emlegetett dokumentumok elvárásainak, 2. másrészt pedig arra, hogy a napi működés során milyen eredményeket és értékeket produkál.

Összegezve az eddig elmondottakat, álláspontom szerint az *ideális kuratóriumnak* három részből kellene állnia:

1. Egy részt a politikusok delegálnának, mivel a realitás az, hogy a politika kizárása nem lehetséges még egy darabig Európa ezen felén. A kormánypárt(ok) és az ellenzéki párt(ok) ötven-ötven százalékban delegálnának, de az egyes oldal képviselőinek szavazata csak a parlamenti mandátum arányában számítana (ha például négy párt van az egyik oldalon, akkor ebből az egyik párt képviselőjének szavazata az 50% 25%-át érné).

2. A második részt a pontosan meghatározott szakmai szervezetek jelöltjei alkotnák, ideértve az adott intézmény dolgozóinak képviseleti szerveit is.

3. A harmadik részbe pedig a jelentősebb civil szervezetek és a nagy tekintélyű országos hatáskörű intézmények jelöltjei kerülnének. E szervezetek kötelezettsége lenne több jelöltet is ajánlani, amelyek közül választani vagy sorsolni lehetne.

Megfontolásra érdemes az a megoldási lehetőség is, hogy a delegáltak nem azonos időre kapnák a mandátumukat, azaz mindegyik jelölő (az Országgyűlés, a szakmai szerve-

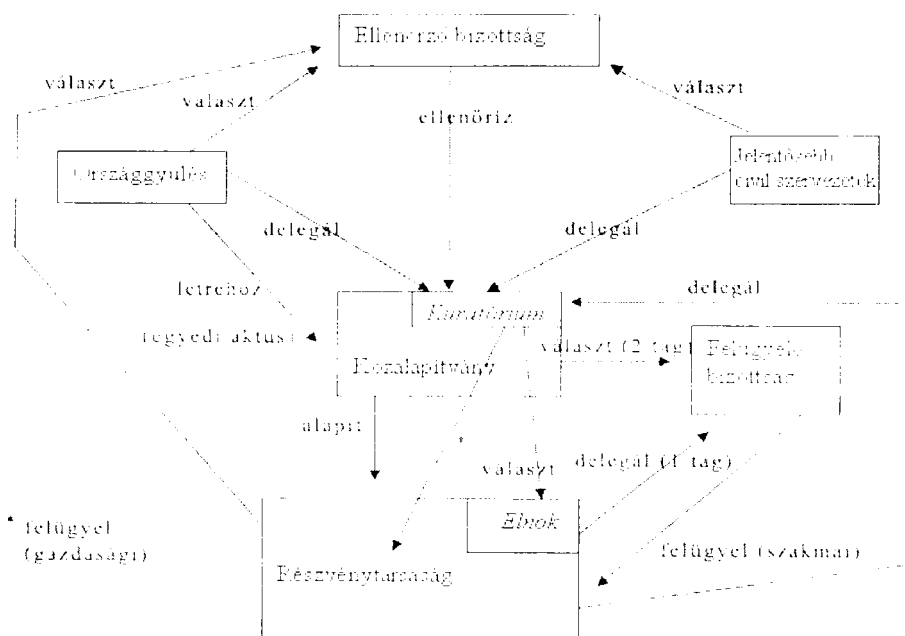
zetek, illetőleg a jelentősebb civil szervezetek) részéről minden három delegáltra a következőképpen nézne ki a mandátumelosztás:

- az első jelölt megbízása két évre,
- a második jelölt megbízása négy évre, míg
- a harmadik jelölté hat évre szólna.

Az első két év leteltével véletlenszerűen választanák ki, hogy a három delegáltból melyiknek melyik időtartam jut(ott), így egyrészt előre nem lehetne számítani, másrészt elcsúszna egymás mellől a parlamenti képviselők és a kuratórium tagjainak mandátuma, harmadrészt pedig nem lehetne „bebetonozódni” egyik delegáltnak sem (hiszen nem tudhatja, hogy mennyi ideig tart a mandátuma). Ezzel a módszerrel ráadásul a delegáltak rá lennének kényszerítve, hogy minél nagyobb erőfeszítéssel dolgozzanak, hiszen két év után lehetséges, hogy fel kell állniuk a székükből.

A kuratórium ellenőrző bizottságát is a fenti választási szisztéma alapján lehetne megoldani, ezzel is elkerülve azt a hatályos helyzetet, hogy az Országgyűlés megalapítja a közalapítványt, majd delegálja a kuratórium tagjait, és az ellenőrző bizottságon keresztül ellenőrzi is őket.

A fentebbi javaslataimat belefoglaltam a 2. ábrába:³⁶

2. ábra

Úgy gondolom, hogy a fentiekén túl jelentős előrelépés lenne, ha az angol mintát³⁷ figyelembe véve a kuratóriumok rendszeresen közzétenék működésük összes dokumentumát – akár az interneten keresztül is –, ezzel is erősítve az átláthatóságot és az ellenőrizhetőséget. Ezzel kapcsolatos, hogy az Európai Unió ajánlásainak figyelembevételével a közszolgálati

adók számára meg kell teremteni a lehetőséget, hogy a legmodernebb technológiákat használhassák, ezzel is közelebb jutva az egyre inkább a digitális világban élő közönséghez.

A finanszírozás kényes területét nagyon röviden érintve azt gondolom, hogy két fő út látható: az egyik szerint a meghatározott közszolgálati feladatokhoz a GDP egy bizonyos százalékának (vagy ezrelékének) a hozzárendelése, ami évről évre kiszámítható, átlátható rendszert teremtene. Úgy vélem, hogy ezt nem csupán a feles költségvetési törvényben kéne szabályozni, hanem egy kétharmados törvényben (akár az Alkotmányban is!), hiszen ez egyben azt is jelentené, hogy kevésbé lenne a politikai viharoknak a közszolgálat kitéve. A másik út az idén eltörölt előfizetési díj önálló adónemként való bevezetése lenne, amely az arányos közteherviselés elvén nyugodna.³⁸ Jövedelemarányos volta természetesen azt jelentené, hogy egy kisnyugdíjasnak és egy topmenedzsernek nem ugyanannyit kellene fizetnie. Felmerülhet azonban a kérdés, hogy miért fizessen az, aki nem nézi vagy nem hallgatja a közszolgálati csatornákat. Erre a válasz ott keresendő, hogy nem azért kell fizetni, mert nézi valaki, hanem azért, mert „a köztévé fenntartása éppúgy közügy, ahogy a kórházaké, függetlenül attól, hogy az adófizető egészséges vagy beteg-e”. Akármelyiket választanánk is e két út közül, azt úgy kell megvalósítani – az Európai Unió ajánlásainak megfelelően –, hogy a versenyt semmiképpen ne torzítsa a szükségeseznél nagyobb mértékben.

KONKLÚZIÓ

Nem kétséges, hogy a közszolgálati média új kihívások elé néz az elkövetkező időben. Több-kevesebb sikerrel vette az akadályokat a kereskedelmi csatornák megjelenését követően, hiszen – mint láttuk – vannak sikeresebben lavírozó (BBC) és kevésbé sikeres (RAI) műsorszolgáltatók. A digitális technológia kihívásaira és az internet elterjedésére válaszolva, ezen igények ügyes és gyors felismerésével, úgy gondolom, a közszolgálati média visszanyerhet valamennyit az elvesztett pozícióiból.

A kérdés tehát az, hogy szükség van-e egyáltalán közszolgálati médiára. Úgy gondolom, a kérdésre csak egy válasz létezik, mégpedig az, hogy igen, szükség van rá. Szükség van rá, mert – John Keane korábban idézett gondolatait követve – vannak, akik egy olyan kisebbséghez tartoznak, amelyet nem elégítenek ki a kereskedelmi csatornák. Szükség van rá, hiszen a kereskedelmi adókon folyó közszolgálati adókat átátja a kereskedelmi műsorszolgáltatás nyelvezete, gépezete, azaz szinte szükségszerűen hamis kép alakul ki (gondoljunk csak a hatásvadász aláfestő zenékre vagy az összekötő szövegekre). Szükség van rá, hiszen az Európai Unió is elismerte létjogosultságát, és a csatlakozásunk után sem fenyegeti a megszüntetés veszélye. Szükség van rá, hiszen hozzátartozik történelmünkhöz és az európai történelemhez is.

Szükséges azonban az is, hogy megváltozzon, hogy jobban alkalmazkodjon az emberek igényeihez. Szükség van rá, hogy ezekhez az igényekhez egy nagyon keskeny sávon mozogva válaszoljon, hiszen ha elitista módon reagál, akkor egy vékony réteg fogja csak nézni, ha populista módon reagál, akkor elveszíti közszolgálati jellegét. Ezért szükség van arra, hogy a feladatait pontosan meghatározzák, és ezekhez a feladatokhoz egy jól körülhatárolt pénzüsszeget rendeljenek a törvényhozók. Ezzel lenne megállítható az a folyamat, hogy az éppen regnáló kormányok rendkívüli segélyekkel, kezességvállalásokkal vagy tar-

tozásátvállalásokkal „segítsék” a közszolgálati médiumokat, amivel összességében rosszabb helyzetet teremtenek. Szükség van tehát a politikai szereplők önkorlátozására, azon helyek depolitizálására, ahol nem feltétlenül szükséges a politika jelenléte, valamint a szakmaiság jobb és teljesebb érvényesülésére.

Megállapíthatjuk, hogy a magyar médiatörvény annak ellenére túl nagy szerepet szán a jognak, hogy fentebb láthattuk: a jog csak az egyik eszköze az irányításnak. A jogi szabályozás ugyanis egymagában nem oldhatja meg a feszültségeket, viszont a hiánya vagy a rossz szabályozás véglegesen elronthatják a tömegkommunikációt és a közszolgálati médiát. Nem felejtethetjük el azonban, hogy a médiatörvényt meghozó hatpárti konszenzus fő célja egy újabb médiaháború elkerülése volt, így a politika értelemszerűen háttérbe szorította a szakmaiságot.

Amire tehát nagy szükség lenne a magyar médiajogi szabályozás jobbá tételéhez, az a politikai kultúra színvonalának javulása, a valódi politikai akarat a konszenzuskeresésre, és nem pusztán az érdekeket palástoló hamis szólások hangoztatására. Hiszen mindannyian jól tudjuk, hogy a jó szabályozás meghozatalához szükség van demokratikus, kompromisszumképes politikai kultúrára is. Fontos lenne, hogy a politikusok számára a közszolgálati média ne csupán érdekérvényesítésre, de a közösség valódi szolgálatára is alkalmas eszköz legyen, de legyen olyan cél is, amely a társadalom jobbítására is hivatott, amely a társadalom minden rétegéhez, pártállástól függetlenül szól.

Első mondatomban azt kérdeztem, hogy „ki lát esélyt arra, hogy a parlamentben lévő és hosszú ideig ott maradó miniszterek, pártok le fognak ülni egymással és okosan, normálisan, megegyező hangnemben” fognak tárgyalni egymással, és azt kívántam bizonyítani, hogy nem csak rossz és pesszimista forgatókönyv létezik. Amíg azonban ez meg nem valósul, utolsó kérdésként álljon itt a demokrácia egyik régi dilemmája: ki őrzi az őrzőket, azaz ki felügyeli a felügyelőket. És ez a kérdés mindaddig megmarad, amíg a politikai kultúra észre nem veszi, hogy a közszolgálat „egyetlen urat szolgál: a közönséget.”³⁹

JEGYZETEK

¹ Bajomi-Lázár, P. (2000): *Közszolgálati rádiózás Nyugat-Európában*. 140–141.

² 4th European Ministerial Conference on Mass Media Policy (Prague, 7–8 December 1994).

³ 1996. évi I. törvény a rádiózásról és televíziózásról.

⁴ Médiatörvény 22. § (1) és 2. § 17. és 20.

⁵ Ennek oka, hogy véleményem szerint a fogalmi kettéválasztás felesleges, hiszen a helyi közműsor-szolgáltató a közszolgálati műsorszolgáltató összes ismertetőjegyével rendelkezik.

⁶ Hjarvad, S. (1999): TV news in competition, 49. – Az első, értelmező oszloppal e sorok írója egészítette ki a táblázatot.

⁷ Keane, John (1991): *Média és demokrácia*. 64.

⁸ Erről bővebben lásd Samu, M. (2000): *Jogpolitika*.

⁹ A médiatörvény szóhasználatával: „üzemben tartási díj” (79. § [1]–[4]).

¹⁰ Idézi Bajomi-Lázár, P. (2000): *Közszolgálati rádiózás Nyugat-Európában*. 20.

¹¹ Itt kell megjegyezni, hogy ellentétben a magyar gyakorlattal, ami körülbelül 60%-os fizetési hajlandóságot mutatott a legjobb időszakokban is, az Egyesült Királyságban ez az arány 97–98%-os. Az előfizetési díj angol megnevezése *licence fee*, amiről a BBC egyik kiadványában megjegyzi, hogy napi szintre lebontva kevesebb, mint 30 penny a díj, amiért még egy zacskó chipset sem vehet az angol polgár.

¹² Board of Governors, ami körülbelül azonos a magyar médiatörvény által szabályozott közszolgálati kuratóriumokkal.

¹³ BBC Extending Choice, 1992.

¹⁴ Ente Italiano Audizione Radiofoniche – EIAR.

¹⁵ Ezek főleg műsorpolitikai döntések voltak (csatorna-átszervezések, műsoridő-változtatások, illetve -elmozdítások).

¹⁶ *Le Monde*, 2002. március 25.

¹⁷ Mancini, P. (1991): *The Public Sphere and the Use of News in a Coalition System of Government*. 139.

¹⁸ A törvénytervezet szerint a parlament gyakorolná az ellenőrzést a közszolgálati média felett, és erős fékek épülnének bele a kormánytöbbség „féken tartására”. Az 1975-ös törvény 1990-es módosítása csak jelentéktelen problémákat érintett, míg az 1997-ben elfogadott Új Média törvény főleg a szabályozó hatóságokkal, az új technológiai megoldásokkal és trösztellenes szabályozásokkal foglalkozik.

¹⁹ Haute Autorité de la Communication Audiovisuelle.

²⁰ Commission Nationale de la Communication es des Libertés.

²¹ Conseil Supérieure de l’Audiovisuel (CSA).

²² Rundfunkstaatsvertrag (RStV). A hatályos módosítás 2001. január 1-jén lépett életbe.

²³ Szabályozástechnikailag megfontolásra érdemes az, hogy a társadalmi szervezeteknek egy adott delegált helyre három jelöltet kell állítani a soraikból (amelyből egynek nőnek kell lennie), és ebből a három személyből választják ki a végleges delegáltat.

²⁴ Danmarks Radio-TV.

²⁵ A londoni székhely fő oka az indokolatlanul szigorú dán reklámszabályozás kijátszása.

²⁶ Az előfizetési díjból a következőképpen részesednek: DR – 82,1%, TV2 – 16,8%, egyéb – 1,1%.

²⁷ A TV2-nek nyolc regionális csatornája van, amelyek szervezetenként és szakmailag különállóak és függetlenek a TV2-től, azonban az anyagi forrásait a központi TV2 biztosítja. Ezen regionális csatornák munkatársai alkotják a regionális audiovizuális tanácsokat, amelyek tagokat delegálhatnak a TV2 felügyeleti szervébe.

²⁸ E részen belül, ha külön nem jelzem, akkor a hivatkozott törvénycikkek az 1996. évi I. törvényre vonatkoznak.

²⁹ Média törvény 53. § (1).

³⁰ Média törvény 73. § (1).

³¹ Média törvény 55. § (2).

³² Média törvény 57. § (3).

³³ Halmi, G. (1997): *Médiaháború: szabadság és szabályozás*.

³⁴ Ennek az adónak viszont mind földfelszíni sugárzással, mind pedig műholdas sugárzással elérhetőnek kellene lennie, gondolva a határon túl élő magyarokra is.

³⁵ Gálík, M. (2001): *Médiagazdaságtan 1–2*.

³⁶ Itt kell megjegyezni, hogy a közszolgálati műsorszolgáltató gazdasági működési formájával való foglalkozás (részvénytársaság legyen, vagy egyéb szervezeti megoldás) túllépi e dolgozat kereteit, ezért erre fentebb is csak röviden utaltam, és az ábrákba sem foglaltam bele.

³⁷ http://www.bbc.co.uk/info/bbc/acc_govs_monthly.shtml

³⁸ Bajomi-Lázár Péter: Függetlenség és előfizetési díj. *Népszava*, 2002. szeptember 3.

³⁹ McLeish, R. (1988): *The technique of radio production*. 8.

IRODALOM

Bajomi-Lázár, P. (1999): Dicső múlt, kétes jövő. Közszolgálati média Nyugat-Európában. In Csermely, Á. – Ráduly, M. – Sükösd, M. (szerk.) (1999): *A média jövője*. Budapest, Média Hungária Kiadó.
 Bajomi-Lázár, P. (2000): *Közszolgálati rádiózás Nyugat-Európában*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

BBC vagy RAI? – A közszolgálati média jövője (2001) (keresztal-beszélgetés). *Médiakutató*, 5. szám.

Beszterczey, G. (1999): A BBC: Melyik köz, milyen szolgálat? In Csermely, Á. – Ráduly, M. – Sükösd, M. (szerk.) (1999) *A média jövője*. Média Hungária Kiadó, Budapest.

Curran, J. (1991): Rethinking the media as public sphere. In Dahlgreen, P. – Sparks, C. (eds.) *Communication and Citizenship*. London & New York, Routledge.

Cseh, G. (1999): Hogyan módosuljon a médiatörvény. In Csermely, Á. – Ráduly, M. – Sükösd, M. (szerk.) (1999): *A média jövője*. Budapest, Média Hungária Kiadó.

Cseh, G. – Sükösd, M. (1999): *Médiajog és médiapolitika Magyarországon. I.* Médiajog. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

Csermely, Á. – Ráduly, M. – Sükösd, M. (szerk.) (1999): *A média jövője*. Budapest, Média Hungária Kiadó.

Gálik, M. (1995): A közszolgálati jelene és jövője – nálunk és másutt. In Terestyéni, T. (szerk.) (1995): *Közszolgálati a médiában*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.

Gálik, M. (2001): *Médiagazdaságtan 1-2*. Budapest, Aula Kiadó.

Halmi, G. (1997): Médiaháború: szabadság és szabályozás. *Beszélő*, III. folyam, II. évfolyam, 8–9. szám.

Hjarvad, S. (1999): *TV news in competition*. Copenhagen, Samfundslitteratur.

Keane, John (1991): *Média és demokrácia*. Budapest, Helikon Kiadó.

Kertész, K. (2001): A média szabályozása az Európai Unióban és Magyarországon. *Médiakutató*, 2. szám.

Mancini, P. (1991): The Public Sphere and the Use of News in a Coalition System of Government. In Dahlgreen, P. – Sparks, C. (eds.): *Communication and Citizenship*. London & New York, Routledge.

McLeish, R. (1988): *The technique of radio production*. London & Boston, Focal Press.

Miquel, P. (1984): *Histoire de la Radio et de la Télévision*. Paris, Librairie Académique Perrin.

Oreja, M. (1998): Report from the High Level Group on Audiovisual Policy.

http://europa.eu.int/comm/avpolicy/legis/key_doc/hlg_en.htm

Pedersen, J. F. (2000): The role and functioning of public service broadcasting in Denmark. <http://www.b92.net/events/conference/speech-denmark.html>

Reding, V. (2000): What prospects for public television in Europe? http://europa.eu.int/rapid/start/cgi/guesten.ksh?p_action.gettxt=gt&doc=SPEEC11/00/2790|AGED&lg=EN

Samu, M. (2000): *Jogpolitika*. Budapest, Rejtjel Kiadó.

Splichal, S. (1994): *Media beyond socialism: theory and practice in East-Central Europe*. Oxford, Westview Press.

Szilády, Sz. (1997): Közszolgálati és társadalmi felügyelet: a német és az osztrák modell. *Beszélő*, III. folyam, II. évfolyam, 8–9. szám.

Terestyéni, T. (szerk.) (1995): *Közszolgálati a médiában*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.

Woods, M. L. (2003): Broadcasting Regulation by the European Community. In: Comparative Analysis of the media legal frameworks in the region to the EU standards, South-Eastern European Network of Associations of Private Broadcasters. (Kézirat.)

Székely Mózes

A MÉDIA HATÁSA A VILÁGPROBLÉMÁK ÉRTELMEZÉSÉRE A KÖZGONDOLKODÁSBAN

A TEMATIZÁLÁS ÉS A KÖZVÉLEMÉNY ALAKULÁSÁNAK
LEHETSÉGES VISZONYRENDSZERE

A média kulcsszerepet játszik abban, hogy mi kerülhet fel a közgondolkodás napi-rendjére, mely problémák fontosak, és jórészt a tömegkommunikációs iparban dolgozók határozzák meg, hogyan kell értelmezni az egyes eseményeket. Egyszerre gyakorol hatást a közvélemény számára elérhető témakörökre és a róluk kialakuló attitűdökre. Kiemelten igaz ez a világproblémák észlelésére és felidézésére, amelyek többnyire távoli helyekhez, emberekhez és eseményekhez kötődnek. Jelen tanulmányban a média által közvetített problémakörök előfordulási gyakoriságait vetjük össze a felnőtt magyar lakosság reprezentatív mintáján kapott kategóriacsoportok említési gyakoriságaival.

A MÉDIA ÉS A KÖZVÉLEMÉNY: A TÉMAVÁLASZTÁS ÉS A MEGFOGALMAZÁS

A közvélekedés alakulásában a médiumok hatása a régóta ismert és vizsgált jelenségek közé tartozik. Nyolcvan évvel ezelőtt Walter Lippmann az elsők között hívta fel a figyelmet arra, hogy a sajtószabadság társadalmában az újságíróknak meghatározó szerep jut a közvélemény homlokterébe kerülő témák kiválasztásában. Különösen igaz ez a mindennapok megszokott közegétől és gondjaitól távol eső témakörök, például a világproblémák esetében. Az emberiség egészét érintő kérdéskörök megismerése éppúgy a médián keresztül képzelhető el, mint ahogy az összetett jelenségek értelmezése is többnyire a tömegtájékoztató feladata és felelőssége. Ez utóbbit szinte létrejötte óta számon kéri a médiumoktól, ahogy Lippmann fogalmaz a sajtó szerinte kifejezetten szeszélyes tematizálásáról: „olyan, mint a fényszóró nyugtalanul imbolygó sugara, amely hol az egyik, hol pedig a másik eseményt emeli ki a sötétből” (Lippmann 1922).

Az utóbbi évtizedekben egyre nő a média által felvállalt témák és a közvélekedés összefüggéseivel foglalkozó kutatások száma. A kezdetek óta nyilvánvaló, hogy bár a szerkesztők elhitethetik magukkal, hogy csupán a közönség igényeinek igyekeznek megfelelni, valójában irányítják a közvélemény figyelmét, és meghatározzák, miről gondolkodjanak és beszéljenek az emberek (Cohen 1963). Már az első empirikus vizsgálatokban részletesen elemezték a tematizálás funkcióit (McCombs–Shaw 1972), a vezető hírek és a világról alkotott nézetrendszerek kapcsolatát (Erbring–Goldenberg–Miller 1980). A tömegkommunikáció napirendet meghatározó szerepének alapeseteitől (Rogers–Dearing 1988), a közgondolkodás intenzitástól és változatosságtól függő témaészlelésének ingerküszöbén át (Neuman 1990; Brosius–Kepplinger 1990) jutunk el a média közvélekedést érintő torzításainak részletes összefoglalásáig (lásd például Kinder–Sears 1985). A legradikálisabb nézőpontok pedig – miközben nem kérdőjelezik meg a magasan képzett, kiválóan teljesítő és becsületes újságírók professzionalizmusát – úgy vélik, hogy elsősorban a médiumok tulajdonosai között meghatározó nagyvállalatok és állami szereplők érdekei határozzák meg, mi látható, hallható vagy olvasható a nagyközönség számára (Chomsky 1989; 1999).

A közvélemény formálásában a közbeszéd napirendjével azonos jelentőségűek az egyes témakörök megfogalmazásai, fogalmi keretei. Ahogy a tömegkommunikációban elsőrendű a tárgyalt esemény megszövegezése, ez éppúgy központi fontosságú a jelenség megítélésében is, miként azt a választás pszichológiáját elemezve Tversky és Kahneman több mint két évtizede részletesen kifejtette. A megfogalmazás egyaránt kiemeli a lényegét, és meghatározza a társadalmi viták lehetséges dimenzióit (Gamson–Modigliani 1987), miközben leegyszerűsíti a bonyolult és sokrétű problémákat. Például egy politikai vita lefordítása a feketék és fehérek közötti megkülönböztetés, a faji diszkrimináció nyelvére teljesen más véleményeket vált ki, mint ha ugyanezt pusztán gazdasági kérdésként kezelné (Kinder–Sanders 1990). Az egyre növekvő számú empirikus vizsgálat igazolja, hogy a közvélemény alakulása nyilvánvalóan és szisztematikusan függ a véleményformálók által használt fogalmi keretektől, a hangsúlyozott és a figyelmen kívül hagyott megközelítésmódotól (lásd például Nelson–Kinder 1996). A közgondolkodásban tárgyalt témakörök megfogalmazásai így az elitcsoportok retorikai fegyverének tekinthetők, amelyekkel érdekeiket és ideológiájukat támaszthatják alá (Kinder 1998).

VILÁGPROBLÉMÁK ÉS MÉDIA: MEDIATIZÁLT KOMMUNIKÁCIÓ ÉS KITERJESZTETT SZOLIDARITÁS

A világproblémák mint távoli jelenségek elsősorban mediatizált csatornákon keresztül ismerhetők meg. A személyes tapasztalati keretekbe a tömegkommunikáción keresztül illeszkednek be, így kap értelmet a globális világ, így tudatosodnak, és válnak érzelmileg felfoghatóvá a világesemények (Giddens 1991). A globális problémák médianak köszönhető tudatosulása segítheti elő a világgondok megoldásáért érzett morális felelősségvállalás kialakulását, a távoli népek sorsa iránti érzékenység, a tág értelemben vett „szolidáris individuum” megjelenését a mindennapokban (Beck 1992; Thompson 1995; Berking 1996). Miközben egyre növekvő számú kutatás foglalkozik a médiumok ál-

tal közvetített, főként a hírműsorokból megszerezhető „közös tudás” fogyasztásával, addig viszonylag kevés szó esik a kommunikáció befogadóra gyakorolt hatásáról (Cottle 1998).

A környezeti problémákör esetében találunk néhány kivételt. Allan Mazur tartalom-elmzést végzett az Egyesült Államokban elsődleges hírforrásnak tekintett *The New York Times* 1987–1996 közötti környezeti vonatkozású híryanagyaiban. Egyik meglepő következtetése, hogy a média által felvetett globális témák gyakoriságai alig kötődnek az adott terület tudományos felismeréseihez vagy a környezet tényleges fizikai állapotának változásaihoz. Másrészt úgy véli, hogy a híradások mennyisége, s főként azok leegyszerűsített képeinek ismétlései meghatározó befolyást gyakorolnak a közgondolkodásban kimutatható hangsúlyokra. Amikor a 80-as évek végén az ökológiai kérdésekről növekvő számú információt juttatott a média az emberekhez, akkor a közvélemény-kutatásokban is többen számoltak be ezek fontosságáról, míg a 90-es évek elején egy éppen fordított tendencia írható le (Mazur 1998). Hasonló összefüggést állapítottak meg Hongkongban. Az írott sajtó környezeti problémákkal foglalkozó cikkeinek száma és a hongkongiak környezeti tudatosodása (a szervezeti közreműködés, a híradásokra fordított figyelem és a kormányzattal szembeni elvárások) az 1983–1995 közötti időszak elején együtt emelkedett, majd folyamatosan vesztett jelentőségéből (Chan 1999).

Másik például Louise Phillips diskurzuselemzése szolgál. Fiatalkorú párokkal Dániában felvett interjúi alapján három különböző közlési keretet különített el. Az ökológikus diskurzusban a vizsgálati személyek felelős környezetkímélő viselkedést mutattak. A tipikus fogyasztói diskurzus arra ösztönöz, hogy minden cselekvési szándék fogyasztói magatartásban öltönnön testet. A mindennapok kényszereinek diskurzusa az idő szorításáról, az anyagi korlátokról és a személyes készségek hiányáról szól. A médiatapasztalatokból építkező ökológikus elköteleződés a mindennapok közlésvilágába ágyazódva többnyire fogyasztói döntésekben öltönnön testet. A globális problémák közvetett, kizárólag a médiumokon át feltáru-
ló valósága egyértelműen elkülönül a megtapasztalt hétköznapi létezésétől, s így az egyes ember csak korlátozott szerepet érez magáénak a súlyos társadalmi gondok kezelésében (Phillips 2000).

KÖZVÉLEMÉNY ÉS VILÁGPROBLÉMÁK: KÖRNYEZET, SZEGÉNYSÉG ÉS HÁBORÚK

A világproblémákkal kapcsolatos vélekedéseket 2000 januárjában mértük fel 1000 fő országos reprezentatív mintán. (Egyes, főként a környezettel kapcsolatos rész-eredményt lásd Székely 2002a.) A vizsgálat itt elemzendő első szakaszában előstrukturálás nélküli, nyitott kérdéseket tettünk fel, amelyekkel a világproblémák fogalmára vártuk a megkérdezettek szabad asszociációit. Elsőként a negatív világfolyamatok okaira kérdeztünk rá azoknál, akik az „Ön hogy látja, jó irányba halad-e a világ?” kérdésre nem adtak egyértelműen kedvező választ (ők a minta háromnegyedét tették ki), majd pedig mindenkinek a „Melyek a világ mai legátfogóbb problémái?” kérdést tettük fel. Egyik esetben sem korlátoztuk a válaszok számát, és nem kértük a problémakörök rangsorolását. A két kérdésre kapott válaszokat összegeztük: 951 személy összesen több mint 2000 különböző válasz-
elemet fogalmazott meg.

I. táblázat
A világ legátfogóbb problémáinak említési gyakoriságai és rétegzettsége előstrukturálatlan nyitott kérdéseknél

(Előfordulási gyakoriság, db; N = 951)	Férfi		Nő		Vidéki város		Közégség								Összesen										
	N	%	N	%	Bp	Közégség	80-as	70-es	60-as	50-es	40-es	30-as	20-as	18-19											
Környezetszennyezés %	169	36.5	164	33.6	72	37.5	158	103	6	26	39	49	58	72	73	9	22	38	82	111	48	32	333	35.0	
Szegénység, egyenlőtlenségek %	120	25.9	188	38.5	69	35.9	150	89	7	39	54	59	43	58	41	7	34	68	68	88	88	31	19	308	32.4
Háborúk %	151	32.6	140	28.7	48	25.0	145	98	10	31	45	43	54	42	55	9	29	55	60	101	32	14	291	30.6	
Megélhetési problémák, munkanélk. %	91	19.7	110	22.5	27	14.1	88	86	4	11	27	25	43	38	41	12	25	54	65	43	12	2	201	21.1	
Betegségek %	73	15.8	80	16.4	22	11.5	89	42	6	11	18	16	25	35	36	6	13	27	28	56	21	8	153	16.1	
Éhezés %	70	15.1	66	13.5	40	20.8	68	28	2	11	15	29	22	25	29	2	6	21	32	48	15	14	136	14.3	
Erőszak, bűnözés %	47	10.2	69	14.1	21	10.9	54	41	3	13	24	16	20	19	16	5	15	25	26	42	8		116	12.2	
Globális kilátástalans. %	49	10.6	49	10.0	38	19.8	34	26	4	7	15	11	19	19	20	3	5	13	26	39	4	11	98	10.3	
Politikai, gazdasági problémák %	49	10.6	48	9.8	24	12.5	51	22	1	10	15	18	26	15	9	3	10	16	25	29	12	5	97	10.2	
Értékválság %	41	8.9	47	9.6	21	10.9	48	19	1	16	14	4	20	19	13	1	9	10	20	37	9	3	88	9.3	
Elidegenedés %	26	5.6	52	10.7	18	9.4	39	21	4	6	9	13	12	15	18	1	3	11	14	38	7	5	78	8.2	

I. táblázat folytatása

(Előfordulási gyakoriság, db; N = 951)	Férfi		Vidéki város										8 oszt. alatti					Összesen		
	N ₀	BP	Közésg	80-as	70-es	60-as	50-es	40-es	30-as	20-as	18-19	8 oszt. alatti	8 általános	Szakiskola	Középskola	Főiskola	Egyetem			
Túlnépesedés	33 7.1	18 3.7	21 10.9	22 4.9	8 2.6	1 4.3	3 3.2	5 8.1	11 3.3	6 6.4	12 7.1	1 3.3	5 2.8	5 2.1	19 6.4	12 13.2	10 16.9	51 5.4		
Alkoholizmus, drogok	24 5.2	21 4.3	5 2.6	14 5.8	14 4.5	2 4.3	5 5.4	8 4.9	9 5.2	9 4.7	8 4.7	2 6.7	1 1.1	6 3.3	12 5.0	20 6.8	5 5.5	1 1.7	45 4.7	
Etnikai, vallási fanatizmus	18 3.9	13 2.7	6 3.1	10 3.4	10 3.2	1 4.3	3 2.1	4 2.9	4 5.5	9 2.3	9 5.3	1 5.3	1 1.1	3 1.7	6 2.5	14 4.7	4 4.4	3 5.1	31 3.3	
Fejlesztési problémák	9 1.9	12 2.5	6 3.1	10 2.2	5 1.6	5 3.7	5 0.5	5 2.3	1 0.6	4 2.3	1 0.6	1 0.6	1 1.1	3 1.7	7 2.9	7 2.4	1 1.1	2 3.4	21 2.2	
Túlfogyasztás	4 0.9	4 0.8	4 2.1	2 0.4	2 0.6	1 4.3	3 3.2	2 1.5	1 0.5	1 0.6	1 0.6	1 0.6	1 1.1	1 0.6	4 1.4	4 1.4	2 3.4	2 0.8	8 0.8	
Kult. elszigetelődés, analfabetizmus	3 0.6	3 0.6	1 0.5	4 0.9	1 0.3	1 0.3	2 1.4	1 0.7	1 0.5	1 0.6	1 0.6	1 0.6	1 1.1	2 1.4	3 1.1	3 3.3	3 0.6	6 0.6	6 0.6	
Egészségtelen életmód	5 1.0	5 1.0	1 0.5	3 0.2	3 1.0	1 1.1	1 1.1	1 0.5	1 0.6	2 1.2	2 1.2	1 1.2	1 0.6	1 0.6	3 1.0	3 1.0	1 1.7	1 1.7	5 0.5	5 0.5
N _i	463 100	488 100	192 100	447 100	312 100	23 100	93 100	141 100	136 100	183 100	173 100	30 100	87 100	181 100	238 100	295 100	91 100	59 100	951 100	951 100

A vizsgálatban kiemelt figyelmet fordítottunk a megkérdezettek befolyásolásának elkerülésére: sem a feltett kérdések megszövegezése, sem a kérdőív megelőző témacsoportjai, sem az interjúfelvétel egyéb körülményei nem utaltak egyetlen lehetséges problémakörre sem. Ugyanezen okból nem korlátoztuk a válaszok számát, és nem rangsoroltattuk a problémákat. A hangsúlyt a globális nézőpontra helyeztük, azaz hogy a megkérdezettek ne saját vagy szűkebb környezetük gondjait vessék fel, hanem azokat, amelyeket ma az emberiség egésze számára legégetőbbnek tartanak. A világproblémákról kialakult saját (kutatói) tapasztalataink és vélekedéseink kérdésfelvetésre és elemzésre gyakorolt torzító hatásait részben a tartalomelemzés feszes módszertanával csökkentettük, részben a konkrét kérdések hatásvizsgálatát elvégezve igyekeztünk feltárni (Székely 2002b).

A nyitott kérdésekre adott válaszok gyakoriságait és rétegzettségének részleteit, valamint az egyes részminták nagyságait az 1. táblázat tartalmazza. Látható, hogy a teljes mintán a környezet, a szegénység és a háborúk problémakategóriáit említették a legtöbben, amit a megélhetési problémák és a munkanélküliség, majd a betegségek és az éhezés kérdéskörei követtek. Az egyes rétegek (néhány túlzottan kis elemszámú részmintától eltekintve) gyakorisági rangsorai – a szignifikánsan különböző csoportokra vonatkoztatva – meg-egyeznek egymással, azaz az egyes problémakörök lényegében azonos arányban hangzottak el a nők és férfiak, az idősebbek és fiatalabbak, a különbözőképpen iskolázottak és az eltérő lakóhelyű válaszolók között. Az alábbiakban az egyes kategóriacsoportok részletes jellemzőit mutatjuk be a rétegzettségben fellelhető – az egészséges képet néhány ponton megbontó – szignifikáns differenciákon keresztül.

Környezetszennyezés és pusztítás

A felnőtt magyar lakosságot reprezentáló mintánkban a világ problémáinak tárgyalása a válaszok relatív többségéből a környezet közismert problémaköreit hívta elő (bár a szegénységtől és háborúktól szignifikánsan nem különböző mértékben, $p = 0,142$). Nem és lakóhely szociológiai rétegeiben gyakorlatilag egyforma arányban vetődik fel ez a problémakör. Az életkorral viszont függvényszerű (lineáris, $p = 0,002$) kapcsolat mutatható ki: a fiatalabbak lényegesen többször említik a környezet ügyét világproblémaként, mint az idősebbek. A 60 év felettiak átlaga 27,6%, a 40 év alattiaké 41,3% (a két csoport eltérése a náluk fiatalabbaktól, illetve idősebbektől szignifikáns, $p < 0,01$). Hasonlóképp szoros, és a szociológiai változók esetében kiemelkedően erős a lineáris összefüggés a környezetszennyezés és az iskolázottság között ($p < 0,001$, a változó varianciájának 3,8%-át magyarázza a tanultság). A gyakoriságok közötti különbségeket jól jellemzi a legfeljebb alapfokon iskolázottaknál mért 22,4%-os előfordulási arány szembeállítás a diplomások 53,3%-os hasonló arányszámával ($p = 0,001$). Összefoglalva: az 1960 után született fiatalabbak és a minél magasabb (de kiemelten a felsőfokú) végzettségük számára jelentenek egyet a világ problémái a környezeti problémákkal.

Szegénység és egyenlőtlenségek

A szegénység és az egyenlőtlenség a három legtöbb említést kapott problémakör egyike. Kiemelésre érdemes, hogy a nemek között egyébként kérdőívblokkunkban ritka különbség ebben a problémakategóriában nemcsak szignifikáns ($p < 0,001$), hanem jelentős

is: míg a nők közel 2/5-e (38,5%) tartja ezt világproblémának, addig a férfiaknál ugyanez az arány csupán 1/4 (25,9%). Fontossága okán megvizsgáltuk, hogy vajon a szegénység és az egyenlőtlenség közül melyik felelős ezért az eltérésért, s kiderült, hogy míg az egyenlőtlenséget hibahatáron belül egyformán ítéli meg a két nem (sőt, a nők valamivel kisebb arányban említik), addig ha a szegénységgel kapcsolatos válaszokat önmagukban vizsgáljuk, a korábbi másfélszeres arányeltérés közel kétszeresre nő: a férfiak 19%-a sorolja fel a szegénységet a világproblémák között, míg a nőknél 34,2%-ban fordul elő ugyanez. A szegénységet és egyenlőtlenséget említők lakóhely szerinti rétegzése nem mutat érdemi különbségeket, míg az életkorral lineáris a kapcsolata ($p < 0,001$). A fiatalabbak lényegesen kevesebbszer vetik fel ezeket a problémaköröket, a különbség legszembetűnőbben az 50 év feletti és alatti válaszadók között tűnik ki: az előbbieket 40,5, az utóbbiak 26,8%-os gyakorisággal beszélnek erről, mint világproblémáról ($p < 0,001$). Az iskolázottság tekintetében is megfigyelhetők elkülönülő csoportok: a legfeljebb alsófokú végzettségűek véleménynyilvánításában többször fordul elő a szegénység és az egyenlőtlenség (38,1%-ban), mint az ennél magasabb végzettségűeknél (30,2%-ban, $p = 0,023$). Összefoglalva: a szegénység és egyenlőtlenség felvetésében az idősebbek és kisebb mértékben az alacsony iskolázottságúak járnak elől, míg a nők esetében a világproblémák sokkal erőteljesebben kapcsolódnak össze a szegénységgel, mint a férfiaknál.

Háborúk és fegyverkezés

A háborúk és a fegyverkezés is a válaszolók legtöbbször előforduló problémakörök közé tartozik. A relatíve magas gyakoriság ellenére is meglehetősen egységesek a megkérdezettek ebben a tárgykörben: nem, életkor és iskolai végzettség szerint semmilyen értékelhető különbség nem található, s a fővárosiak árnyalattal alacsonyabb említési gyakorisága sem tér el nagyon a vidékiekétől (az előbbieknél ez 25,0%, az utóbbiaknál 32,0%, $p = 0,05$).

Megélhetési gondok és munkanélküliség

Kiemelt figyelmet érdemel a megkérdezettek egyötöde által megfogalmazott napi megélhetési problémákkal és a munkanélküliség kérdésével kapcsolatos válaszok elemzése. A munkanélküliség egyértelműen besorolható a világgondok közé, míg az árak növekedése és az alacsony bérek vélhetően erősebben kötődnek az egyéni gondokhoz, a saját életkörülmények megítéléséhez, mintsem a nagyvilág aggasztó jelenségeihez, legalábbis megfogalmazásukban. A néhány szóval lejegyzett válaszokból nem derül ki, nem derülhet ki, mire is gondolt a megkérdezett, s főképp, hogy milyen széles társadalmi körben véli tetten érni a felvetett problémakört. Vagy ugyanígy felhozhatnánk azt is, hogy a szegénységet említő több száz válaszoló közül vajon hányan gondoltak a világ gondjaira, s hányan nézték csak saját problémáikat. A közgondolkodás megismerésében ezen mélyrétegek feltárása kérdőívblokkunknál részletesebb, illetve a kérdőíves felméréstől eltérő módszerek alkalmazását igényli. Jelen felmérésben mindazonáltal nem térhetünk ki e kérdés részletes vizsgálatára, s ha néha fenntartásokkal is, de – egyéb információ híján – szó szerint vesszük a kérdésekre adott válaszokat. A negyedik leggyakoribb előfordulású megélhetési és munkanélküliséghez kapcsolódó gondok esetében – a nemektől eltekintve – valamennyi társadal-

mi rétegző változó szerint “szemmel látható” összefüggéseket találhatunk. A falusi környezetben élők számára, úgy tűnik, ezek sokkal könnyebben előhívható problémák, mint a városiak esetében, akik közül a budapestiek, ha lehet, még kevésbé érzékelik ezeket. (A községekben lakók 27,6%-a, míg a vidéki városiak csupán 19,7%-a, a fővárosiaknak pedig 14,1%-a gondolt erre, $p < 0,01$). Feltehető a kérdés, hogy az elsősorban anyagi gondokat és a megélhetés általános nehézségeit magában foglaló “megélhetési problémák”, illetve az önmagában is számottevő arányban megjelenő és feltételezhetően önálló gondolati szervezőerővel bíró “munkanélküliség” külön-külön mennyiben forrásai a lakóhely szerinti eltéréseknek.

Ha szétválasztjuk a megélhetési és munkanélküliségi problémaköröket, azt találjuk, hogy míg az előbbinél a városi és falusi lakosság alkot homogén alcsoportokat ($p = 0,01$), addig az utóbbinál a Budapest–vidék megosztásban érhető tetten csoportosíthatóság ($p = 0,05$). Az eltérések jelentősek: a megélhetési gondokat a városiak csupán 10,0%-ban érintik, míg a községek lakói 19,2%-os arányban vetik fel a világproblémák között; a munkanélküliséget pedig a fővárosiak nevesítik lényegesen ritkábban (5,7%), míg egyaránt gyakori a vidéki városok és falvak válaszadói között (átlagosan 13,3%, $p < 0,001$). A napi megélhetés egy falusi környezetben élő szemében határozottabban körvonalazódik a világproblémák feszegetésekor, mint akár egy vidéki városi lakoséban, ugyanakkor a munkanélküliség nemcsak a falusiaknak jut a fővárosiaknál lényegesen többször a világ gondjairól eszébe, hanem valamennyi vidéken élő embernek.

Visszatérve eredeti változónkhoz, a megélhetés és munkanélküliség említése az életkori rétegekkel lineárisan ($p = 0,003$) függ össze: a fiatalabbak számottevően gyakrabban hivatkoznak erre a világproblémák között (az eltérés arányait mutatja, hogy a 70 év felettiek csupán 12,9%-a, míg az ennél fiatalabbak 22,3%-a vélekedik így, $p = 0,007$). A 18–19 évesek és a 70-es éveikben járók között közel 3,5-szeres a differencia ($p = 0,022$), ami e két réteg világprobléma-látásának sajátosságait érzékeltetve talán a legifjabb felnőttek problémaképének egyes dimenzióit világítja meg élesen: a 70–79 évesek 11,8%-ban, míg a fiatalok 40,0%-os arányban soroltak fel e kategóriacsoportba tartozó problémákat. Ha ismét megvizsgáljuk, vajon melyik összetevő tehető elsősorban felelőssé az erőteljes életkori függőségért, azt találjuk, hogy míg a megélhetési kérdésnek ebben alig van szerepe (az csupán a legfiatalabbaknál mutat szóvá tehető kiemelkedést), addig a munkanélküliség lineáris ($p < 0,001$) összefüggést mutat az életkorral: az idősebbek szemében ez kevésbé tekinthető világproblémának, mint amennyire a fiatalok élethelyzetéből látszik annak. A 30 év alattiak és felettiek esetén 17,0% és 10,4% a két arányszám ($p = 0,023$), a 70 év alattiak és felettiekénél pedig 4,3% és 12,8% ($p < 0,001$). Az iskolázottsággal mind az eredeti, összetett problémaváltozó, mind pedig a két részváltozó lineáris ($p < 0,001$) kapcsolatban áll: a magasabb végzettségűek lényegesen kevesebbszer vetik fel a megélhetés és a munkanélküliség kérdését, mint a kevésbé képzettek. A szakiskolai vagy annál alacsonyabb végzettségűek 18,2%-a véli a megélhetési gondokat világméretű problémának, míg a középiskolát és felsőfokú tanintézetet végzettek csupán 7,2%-a. A munkanélküliség esetében a hasonló arányok 15,4% és 7,6%, míg a kettő együtteseként használt eredeti változónkban 28,5% és 12,8% (valamennyi alcsoportnál $p < 0,001$). Összefoglalva: a megélhetés problémáinak és a munkanélküliségnek az említése a fővárostól a falu felé, az idősebb korosztálytól a legfiatalabbak irányába és a felsőfokú végzettségűektől az iskolázatlanokig fokozatosan növekszik. Ettől a szabályszerűségtől a munkanélküliség csupán a vidéki városok és községek közötti egyöntetűségben, a megélhetés felemlítése pedig a városiak, illetve az életkori rétegek közötti azonosságokban tér el.

Betegségek

Az első öt legtöbbet előforduló válasz közé tartoznak a betegségekre vonatkozó megfogalmazások: minden hatodik megkérdezett nevesítette ezt. A nem kivételével valamennyi szociológiai változó szerint találunk szignifikáns eltéréseket. A vidéki városok lakói mind a falusi, mind a fővárosi válaszolóknál gyakrabban említették a betegségeket (az előbbiek 19,9%-os arányban, míg az utóbbiak 13,5 és 11,5%-ban, $p = 0,003$), s e két alcsoport homogén részhalmazokat képez ($p = 0,05$). Nem tűnik kézenfekvően magyarázhatónak, hogy az életkor növekedésével lineárisan ($p = 0,022$) csökken a betegségeket világproblémák között említők aránya: a 40 évnél idősebbek és fiatalabbak alcsoportjainak különbsége közel másfélszeres (a vonatkozó arányszámok 13,2%, illetve 20,6%, $p = 0,003$). Az iskolázottabbak némileg többször beszélnek a betegségekről a világproblémákat illetően: a szakiskolai és annál alacsonyabb végzettségűeknél tapasztalható 13,4%-os, illetve a közép- és felsőfokon iskolázottaknál talált 19,1%-os előfordulás között mutatható ki eltérés ($p = 0,019$). Összegezve tehát: a fiatalabb és iskolázottabb vidéki városlakók körében erőteljesebb a világproblémákat és betegségeket összekötő gondolati kapocs.

Az éhezés

A világproblémákról az érdemi választ adók 1/7-ének jut eszébe az éhezés, s így az első 5 legtöbbet említett kérdéscsoport közé tartozik. Ez különösen figyelemre méltó, hiszen hazánkban, sőt térségünkben sem jellemző problémakörrel van szó, azaz saját, de akár tágabb környezetében aligha szerezhettek erről tapasztalatot a felnőtt magyar lakosság többségéhez tartozók. Természetesen az elektronikus és a nyomtatott médiából, illetve esetlegesen egyes segélyszervezetek felhívásaiból értesülni lehet a döntően Afrikában gyakori éhezésről, de az önálló említések (a nyitott kérdésekre adott válaszok) közötti magas sorrendi pozíciója mindenképpen széles körű ismertségét tételezi fel. A férfiak és a nők közel azonos arányban vetették fel az éhezés kérdését, hasonlóképp a különböző életkori rétegek is. Utóbbiból egyetlen kivétel: az 50–59 éves korosztály nagyjából kétszer gyakrabban említette ezt a többieknél (21,3%-uk vélekedett így, szemben a többiek átlagos 13,0%-ával, $p = 0,027$). Az 1940-es években születettek éhezéssel kapcsolatos tapasztalatait annyiban térhetnek el más korosztályokétól, hogy a II. világháború idején és azt követően voltak kisgyerekek. Az éhezés és a gyermekkori háborús élmények esetleges összefüggéséről nincsenek további idevonatkozó adataink, erre egy részletesebb és a válaszolóknak élő összefüggések eredetét mélyebben feltérképező vizsgálat deríthetne fényt. Az éhezés „távoli világra” utaló jellegét, vagyis a tájékozottságtól való feltételezhetően erős függését jellemzi, hogy egyrészt a Budapest–vidéki város–község sorban lineárisan ($p < 0,001$) és erőteljesen csökken az előfordulás gyakorisága (20,8%–15,2%–9,0%), másrészt hasonlóan egyenletesen és lineárisan ($p < 0,001$) többen említik az iskolázottság emelkedésével (az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők 6,9%-os arányától az egyetemi végzettségűek 23,7%-os arányáig). Összegezve: elsősorban a városi, fővárosi és a magasan iskolázott rétegek, illetve az 50-es éveikben járók említik nagyobb gyakorisággal az éhezés félreérthetetlenül világméretű problémáját.

Erőszak és bűnözés

A világ gondjai között a vizsgált 1000 fős mintában 116-an vetették fel az erőszak és a bűnözés általános problémáját. Arányuk nem, életkor és lakóhely szerint egyaránt csak kissé ingadozik az egynyelvű körűl. Az iskolázottság növekedésével viszont lineárisan ($p < 0,011$) csökken az előfordulása: a felsőfokú végzettségűek csupán 5,3%-ban, míg az alacsonyabban képzetek 13,5%-os arányban említették.

Kilátástalanság és sok probléma

A bizonytalan jövő, a kilátástalanság, a problémák feltorlódása és az általános pesszimizmus, illetve a rohanó élettempó, az elgépiesedés és a globalizáció a felnőtt magyar lakosság egytizedénél önkéntelenül felmerülő világproblémák sorába tartozik. A nők és a férfiak, valamint az egyes életkori csoportok közel egyformán látják ezt. A fővárosiak azonban a vidékiekhez képest több mint 2,5-szeres arányban (19,8%-uk) tekintik a perspektíva hiányát világproblémának (a vidékieknél ez az arány csupán 7,9%, s a fővárosi és vidéki népesség homogén alcsoportokat képez – a szignifikancia itt és az eltérésnél is 0,001). A zsúfolt és felgyorsult nagyvárosban élők között többen látják pesszimistán a kilátásokat, hasonlóan volt ez az első, a világ folyásának irányát tudakoló zárt kérdésünkönél is. Az iskolázottság növekedésével együtt emelkedik a kilátástalanságról beszámoló aránya, a lineáris összefüggést ($p = 0,032$) csak a főiskolai végzettségűek törlik meg: közelebb állnak a szakiskolai és alacsony szinten iskolázottakhoz. A kevésbé gyakorlati jellegű képzettségek közé sorolható egyetemi és középiskolai végzettségűeknél az előfordulási arány 14,1%, míg a többiekénél 8,0% ($p = 0,005$). A globalizáció, az emberiség önpusztítása, a gondolkodásmód hibái olyan kérdésköröknek tekinthetők, amelyek megfogalmazásához az általános műveltség és tájékozottság feltétlen segítséget jelenthet, ugyanakkor nem zárható ki, hogy a gyakorlatorientáltabb főiskolai végzettség és a vélhetően ezzel gyakrabban együtt járó gyakorlatiasabb tevékenység némiképp tompítja a kilátástalan, pesszimista jövőképet. Összességében a fővárosiakra és a magasabb általános képzettségűekre jellemző inkább a kilátástalanság, a globalizáció és a mindenre kiterjedő problémahalmazódás világméretű gondként való észlelése.

Politikai és gazdasági problémák

A megkérdezettek egytizede általános politikai és gazdasági természetű gondokat nevezett meg világproblémaként. Nem és iskolázottság szerint nincsenek jelentős különbségek. A városiak számára ez kismértékben jelentősebbnek tűnik: 11,7%-os arányban említették, míg a községekben lakók csupán 7,1%-ban – mintha az utóbbiak árnyalatnyival nagyobb távolságot tudnának tartani a politikai jellegű témáktól. Az életkori csoportok között a 40 év alattiak némileg ritkábban említik ezt (7,2%-uk, szemben a többiek 12,2%-ával, $p = 0,01$), míg a legtöbbször a 40–60 év közöttiek vetik fel (átlagosan 13,8%-ban, $p = 0,016$). A 18–19 évesek 10,0%-os aránya viszont közel kétszerese a huszonévesek 5,3%-ának, ami ugyan a kis elemszám és a legfiatalabbak kis létszámú mintája miatt nem szignifikáns, de jelzés értékű az általános politikai-gazdasági kérdéskörök életkori dinamizmusát

illetően. Összességében tehát a politikai és gazdasági problémák esetében a nagyjából egyenletes eloszlású szociológiai rétegek közül finoman emelkednek ki a középkorú és városlakó felnőttek.

Erkölcsei és értékviszonyok

Az értékrendek felborulása, a pénzközpontúság előtérbe kerülése, az általános erkölcsi romlás és gonoszság reprezentatív mintánk közel 10%-ának jelenti a világ rossz irányba haladásának legfontosabb okát és gondját. A férfiak és nők egyformán látják ezt, azonban falusi környezetben, ahol feltételezhetően nagyobb a szerepe és a tisztelete a hagyományos értékeknek, és ahol az ezektől való eltérés rendszerint mindenki számára nehezebb, árnyalatnyival kisebb arányban számoltak be az értékviszonyokról. A városlakók 10,8%-a, míg a községekben élők 6,1%-a vetette ezt fel ($p = 0,01$). Az iskolázottság és az életkor szerint is meglehetősen egyenletes eloszlást találunk, egyetlen kivétellel: a 70–79 év közöttiek körében szembetűnően gyakoribb az erkölcsi problémák, az emberek általános rosszaságának említése (17,2%, szemben a többiek 8,4%-ával, $p = 0,032$). Ez az 1920–1930 között született korosztály serdülőként- fiatalként érte meg a háborút, és még gyerekként ugyan, de már felfogta annak iszonyatos értékromboló természetét, ami értékrendjének alakításán túl fokozottabb érzékenységet is kialakíthatott bennük az erkölcsi értékekhez kapcsolódó problémakörök vonatkozásában. Összességében általánosnak mondható az a nézet, hogy a hagyományos értékek pusztulása és az anyagiasság túlzott fontossága világunk nem elhanyagolható problémája, még ha a városiak és az erre szélsőséges életpasztalatuk miatt érzékenyebb korcsoportok némileg ki is emelhetők.

Elidegenedés és szeretethiány

A világ átfogó problémái és a világ rossz irányba tartása indoklásaként összesen 78-an fogalmaztak meg az elidegenedésnek, a szeretethiánynak, az emberiség és az együttműködés hiányának problémakörébe tartozó feleleteket. A válaszok többsége az emberek magukra maradásával, egymástól való eltávolodásukkal, gyakran és visszatérően az önzéssel foglalkozott, s hiányolta az odafigyelést, a segítségadást és az összefogást. A 7–9%-os említési arány az életkor és a lakóhely függvényében egyenletesnek tekinthető, viszont a nők (10,7%) többen, csaknem kétszer annyian juttatták ezt kifejezésre, mint a férfiak (5,6%, $p = 0,004$). Ez az eltérés a nemi különbségekkel foglalkozó szakemberek tapasztalatai szerint is a nők hétköznapi emberi kapcsolatokba való erőteljesebb bevonódottságával s persze részben az ezzel kapcsolatos elvárásokkal is magyarázható. A magasabban iskolázottak szintén gyakrabban beszélnek erről (az összefüggés lineáris, $p = 0,021$): a középiskolai és felsőfokú végzettségűek között kétszer annyian (11,2%) érzik ezt jelentős gondnak, mint a kevésbé iskolázottak (5,5%, $p < 0,001$). Látszólag nincs kézzelfogható magyarázat a tanultság és az elidegenedés problémakörének összekapcsolódására. Egy lehetséges megközelítés, hogy az elidegenedés pszichikus kifejtésére egy kérdőíves felmérés során rendszerint nincs idő, csak kész válaszsablonok esetén tudja ezt átadni a megkérdezett – erre viszont nagyobb esélye van szélesebb körű általános műveltség esetén. Összességében tehát a nők és a magasabban iskolázottak említik közel kétszer nagyobb gyakorisággal az elidegenedés, a szeretet, a segítségadás és az összefogás hiánya körébe tartozó problémákat.

Túlnépesedés

Az egyébként nem túl magas összgyakoriságú túlnépesedés meglepő karakterességgel osztja meg a különböző társadalmi rétegeket – az életkori csoportok kivételével. Ennél a kérdéskörnél is elmondható az éhezés esetében már kifejtett kiindulópont, hogy olyan, a hazánkban élők mindennapi tapasztalataitól és gondolatvilágától távoli jelenségről van szó, ami vélhetően a nagyvilág dolgairól értesültebbek körében merülhet fel önállóan említett tárgykörként. Valóban, a budapestiek több mint kétszer annyian (10,9%-uk) utalják a túlzott népszaporulatot a világproblémák közé, mint a vidékiek (akiknél ez 4,0%, $p = 0,003$), s két homogén alcsoportot is alkotnak így ($p = 0,01$). Az elvárásoknak megfelelően az iskolázottság erőteljesen, 4,2%-os mértékben határozza meg a túlnépesedés változójának szórásnégyzetét: a lineáris ($p < 0,001$) összefüggésben a magasabban iskolázottak nagyságrenddel többször adnak számot világproblémaként erről a jelenségről. Mi sem jellemzi jobban a végzettség hatását, mint az, hogy az iskolázottsági rétegek homogén alcsoportokra oszthatók ($p = 0,05$): a felsőfokú végzettségűek 14,7%-os előfordulással, míg az ezzel nem rendelkezők 3,6%-os átlagos gyakorisággal (a túlnépesedésről szót ejtő 51 fő között nem találunk általános iskolát nem végzett személyt). Nem magyarázható ugyanakkor az előbbi gondolatmenettel az az eredmény, hogy a nők kevesebben, nagyjából feleannyian ajánlják ezt világproblémának, mint a férfiak (előbbieket 3,7%-ban, míg az utóbbiakat 7,1%-ban, $p = 0,02$). Esetükben az a kézenfekvő feltételezés merül fel, hogy a természetes anyai ösztönök és szerepek érthetően hozzájárulhatnak elzárkózásukhoz – még ha a férfiakhoz hasonló mértékben van is tudomásuk a problémakorról. Összességében tehát a férfiak és – az éhezéshöz hasonlóan – a fővárosiak és magasabb végzettségűek vélhetően jobb tájékozottságnak köszönhetően sokkal többen említik a túlnépesedés problémáját.

Alkohol, cigaretta, kábítószer

A gyakran csak „káros szenvedélyek” gyűjtőfogalom alatt emlegetett társadalmunkban feltételezhetően közel teljes körűen ismert alkoholizmus és dohányzás, valamint az újabbban előtérbe került drogok világproblémákkal való automatikus összekötése kevésbé jellemző a felnőtt lakosságot reprezentáló mintánkra. Az együttesen kábítószernek is nevezhető élvezeti cikkek felvetése szociológiai rétegenként közel egyenletes eloszlást mutat, amiből csak a középfokú végzettségűek enyhe kiemelkedése figyelhető meg (esetükben 5,9%-os, míg az ennél alacsonyabban és magasabban iskolázottaknál 2,4%-os gyakoriságot tapasztalhatunk, $p = 0,006$).

Etnikai, nemzetiségi, kisebbségi és vallási problémák

Az 1001 fős országos reprezentatív mintában 31 személy társította a világproblémákhoz az etnikai és vallási ellentétekkel, illetve a kisebbségek kezelésével kapcsolatos problémákat. Nem, életkor és lakóhely szerint lényegében egyenletes eloszlásokat találunk, míg az iskolázottság növekedésével lineárisan ($p = 0,023$) és meredeken emelkedik az e tárgykörbe tartozó problémákat említők száma (szakiskola és alatta 1,8%, középiskola és felette 4,7%, $p = 0,021$).

A fejlődés káros hatásai

A tudományos és technikai fejlődés káros következményei kérdéskörét 21 fő tekinti bármiféle előzetes rávezetés nélkül világproblémának. Eloszlása szociológiai változónként egyenletes, mindössze az életkor növekedésével tapasztalhatunk enyhe lineáris ($p = 0,013$) emelkedést: az idősebbek talán épp tapasztalataik okán, illetve a számukra nehezebb alkalmazkodás miatt többször vetik fel ezt a problémakört (az 50–80 év közöttieknél 4,0%-ban, míg a többi korosztálynál 1,0%-os arányban, $p = 0,007$).

Túlzott fogyasztás, túltermelés

A mindössze 8 említés nem teszi lehetővé a túlzott fogyasztás és túltermelés rétegződésének vizsgálatát, mindazonáltal figyelemre méltó, hogy a világviszonylatban a gazdasági (tovább)fejlődés, hazai perspektívában a gazdasági felzárkózás szükségességének a közvélekedésben elfoglalt előkelő helye ellenére egyáltalán kimutatható mértékben megjelent ez a nézet a világproblémák horizontján.

Kulturális elszigetelődés, analfabetizmus

Sem a kultúra és civilizáció lehetőségeitől és eredményeitől való elszigetelődés, sem az iskolázottság és analfabetizmus problematikája nem kötődik össze az emberekben a világproblémákkal. A 6 darab e tárgykörbe sorolható válasz nemi, életkori és lakóhely szerinti differenciákat nem mutat, kizárólag a főiskolai végzettségűek emelhetők ki a többi iskolázottsági réteggel szemben némileg magasabb előfordulási gyakoriságukkal ($p = 0,014$).

Egészségtelen életmód

A felnőtt magyar lakosság európai összehasonlításban már-már elkeserítő egészségügyi állapotának az életmóddal való, szakmai körökben közismert összefüggése vélhetően nem sok befolyással bír az életmód problémáinak világproblémaként való látásában: mindössze 5 válaszolóban merült fel ez, ami a kategóriacsoportok gyakorisági rangsorában a legutolsó helyet jelenti. Az életmód kérdéskörét felvetők különböző életkori és iskolázottsági rétegekbe, valamint lakóhelytípusokba tartoznak, viszont mindannyian nők. A feltűnő nemi aránytalanság véletlenszerű vagy magyarázatra szoruló jelenség voltát nehéz ennyire alacsony pozitív elemszámból megállapítani, mindenesetre tény, hogy a szokványos t-próba és khi-négyzet-próba egyaránt szignifikáns eltérést mutat a férfiak csoportjától ($p = 0,025$, illetve $0,029$).

A HÍRMŰSOROKBAN MEGJELENŐ PROBLÉMAKÖRÖK: POLITIKA, GAZDASÁG ÉS BŰNÖZÉS

A világproblémák asszociatív említéseit elemezve joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon a társadalmi rétegeken átívelő egyöntetű gyakoriságok – s a mindemellett még durva eszközökkel is kitapintható, egyszersmind a felszínességre rácafoló árnyalatnyi különbö-

zóségek – milyen közös forrás(ok)ból táplálkozhatnak. Vajon nem egy lényegében azonos információforrás határozza-e meg az alacsonyan és magasan képzettek, a fővárosiak és vidékiek, a fiatalok és idősök számára lényegében egyforma válaszmintázatokat? Számos vizsgálat igazolta például, hogy a népesség minél nagyobb aránya minél több időt tölt a televízió képernyője előtt, a valóságról alkotott felfogásuk annál inkább azonossá válik, legyőzve minden más réteg- vagy csoportspecifikus hatást (Gerbner et al. 1986). A fentebb bemutatott vizsgálatban nem volt módunk a megkérdezettek véleményének háttéréről tudakozódni, így csak utólagosan kísérlethettük meg a lehetséges okok feltárását. A legvalószínűbb közös befolyásoló tényező-ként szinte természetes módon a média adódik, hiszen sem az oktatásban, sem a hétköznapokban, illetve a munkahelyeken nem találunk a lakosság többsége számára elérhető információkat, s amit mégis, azok döntő többségükben szintén a médiából erednek.

Az Országos Rádió és Televízió Testület Műsorfigyelő és -elemző Irodája a vizsgálatunk időszakában is folyamatos tartalomelemzést végzett az elektronikus média hírműsorában. Tekintettel arra, hogy a távoli világ problémáinak a legszélesebb rétegekhez eljutó ismeretei feltehetően leginkább ezen forrásokból származhatnak, így a legnézettebb és leghallgatottabb híradások témaköreit véltük célszerűnek összevetni saját eredményeinkkel. A hírek kiválasztását indokolja továbbá, hogy főműsoridőben – néhány kivételtől eltekintve – csak ezek tekinthetők „komoly aktuális” programoknak, még a közszolgálati csatornákon is sokan látják ezeket, ha pedig a nézettségi mutatókban élen járó kereskedelmi médiumokat vizsgáljuk, ott ebben az időszakban a híradásokon kívül szinte minden program a könnyű szórakozás kategóriájába tartozik (Terestyéni 1999; 2001). Feltételeztük, hogy a média tematizálása hatással van a megkérdezettek asszociatív véleményére – leegyszerűsítve: minél gyakrabban sugároz a televízió vagy a rádió főműsoridőben egy-egy problémakört, az annál nagyobb valószínűséggel hívható elő az egyébként többségében tévét néző és híreket hallgató interjúalanyokból egy kérdőíves felmérés során.

Az ORTT Műsorfigyelő és -elemző Irodája rendelkezésünkre bocsátotta a kérdőívünk 2000. januári felvételét megelőző három átlagosnak tekinthető hónap, tehát az 1999 szeptembere és novembere közötti időszak adatait. (Ezúton mondunk köszönetet az ORTT Műsorfigyelő és -elemző Irodája vezetőinek, akik lehetővé tették az adatbázis elemzését és közlését, továbbá Plauschin Andrásnak, az Iroda tudományos munkatársának, aki a részletes adatokat számunkra kigyűjtötte, és értelmezésükhöz segítséget nyújtott.) Elemzésünkbe a közszolgálati csatornák közül az MTV1 esti (19.15) Híradóját, a Kossuth Rádió Reggeli (6.00–7.00), Déli (12.00) és Esti (18.00) Krónikáját, a kereskedelmi adásokból a TV2 Tények (18.30), az RTL Klub Híradó (18.30), valamint a Danubius, illetve a Sláger Rádió Reggeli hírek (kb. 6.30) című műsorait vontuk be. Egységes kódutasítás alapján összességében mintegy 11 100 (napi átlagban 122) műsoregységet azonosítottak és kódoltak az ORTT munkatársai. A tartalomelemzés eredeti szempontjai természetesen nem egyeztek pontosan az általunk kitűzött célokkal. A műsorfolyam tartalmi feldolgozása elsősorban a magyar vonatkozású eseményekre koncentrált, így a minket érdeklő nemzetközi hírek többsége sajnálatosan kimaradt a részletes témakörök szerinti besorolásból. Azonban a Magyarországot érintő közel nyolcezer műsoregységben megjelenő témák gyakoriságai durva közelítésben támpontul szolgálhatnak az összevetéshez. Ez részben a szerkesztők általános (a bemutatni kívánt jelenségkörre, és nem azok specifikus vonatkoztatási környezetére jellemző, ezáltal a nemzetközi és a hazai hírekre egyaránt érvényes) témaválasztási szempontjaival indokolható, részben azzal, hogy a kérdőíves vizsgálat interjúalanyai számára sem választódnak el mindenkor élesen a múltbeli, gyakran hallott témakörök konkrét keretei.

2. táblázat

A televízió és a rádió hazai vonatkozású híreiben előforduló problémakategóriák gyakoriságai (egy műsorjegységben több kategóriacsoport is megjelenhet)

	Politika	Gazdaság	Bűnözés	Megélhetés	Oktatás, kultúra	Katasztrófa, baleset	Szociálpolitika	Honvédelem, NATO	Drog	Környezetvédelem	Kisebbség, menekültek	Sport	Egészségügy	Összesen	Műsorjegységek
MTV1 – esti Híradó	515 53,8%	379 39,6%	154 16,1%	132 13,8%	84 8,8%	41 4,3%	52 5,4%	48 5,0%	42 4,4%	27 2,8%	23 2,4%	8 0,8%	4 0,4%	1509 158%	957 100%
TV2 – Tények	365 43,5%	264 31,5%	241 28,7%	64 7,6%	62 7,4%	52 6,2%	34 4,1%	30 3,6%	16 1,9%	19 2,3%	14 1,7%	13 1,5%	4 0,5%	1178 140%	839 100%
RTL Klub – esti Híradó	445 52,3%	252 29,6%	272 32,0%	63 7,4%	38 4,5%	65 7,6%	27 3,2%	27 3,2%	15 1,8%	15 1,8%	15 1,8%	12 1,4%	1 0,1%	1247 147%	851 100%
Tv-híradók	1325 50,1%	895 33,8%	667 25,2%	259 9,8%	184 7,0%	158 6,0%	113 4,3%	105 4,0%	73 2,8%	61 2,3%	52 2,0%	33 1,2%	9 0,3%	3934 149%	2647 100%
Kossuth R. – Reggeli K.	655 67,1%	506 51,8%	130 13,3%	235 24,1%	116 11,9%	22 2,3%	64 6,6%	31 3,2%	47 4,8%	19 1,9%	16 1,6%	9 0,9%	10 1,0%	1860 191%	976 100%
Kossuth R. – Déli K.	370 47,1%	289 36,8%	124 15,8%	94 12,0%	77 9,8%	38 4,8%	21 2,7%	43 5,5%	56 7,1%	22 2,8%	21 2,7%	11 1,4%	14 1,8%	1180 150%	785 100%
Kossuth R. – Esti K.	508 64,5%	262 33,3%	97 12,3%	179 22,7%	61 7,8%	21 2,7%	58 7,4%	41 5,2%	21 2,7%	25 3,2%	15 1,9%	9 1,1%	3 0,4%	1300 165%	787 100%
Danubius R. – reggeli hírek	371 43,4%	290 33,9%	142 16,6%	102 11,9%	88 10,3%	30 3,5%	22 2,6%	39 4,6%	23 2,7%	39 4,6%	6 0,7%	2 0,2%	2 0,2%	1156 135%	855 100%
Sláger R. – reggeli hírek	367 45,6%	217 27,0%	237 29,4%	92 11,4%	56 7,0%	71 8,8%	48 6,0%	18 2,2%	26 3,2%	15 1,9%	16 2,0%	8 1,0%	3 0,4%	1174 146%	805 100%
Rádióhírek	2271 54,0%	1564 37,2%	730 17,3%	702 16,7%	398 9,5%	182 4,3%	213 5,1%	172 4,1%	173 4,1%	120 2,9%	74 1,8%	39 0,9%	32 0,8%	6670 159%	4208 100%
Hírműsorok	3596 52,5%	2459 35,9%	1397 20,4%	961 14,0%	582 8,5%	340 5,0%	326 4,8%	277 4,0%	246 3,6%	181 2,6%	126 1,8%	72 1,1%	41 0,6%	7060 155%	6855 100%
Közszolgálati	2048 58,4%	1436 41,0%	505 14,4%	640 18,3%	338 9,6%	122 3,5%	195 5,6%	163 4,7%	166 4,7%	93 2,7%	75 2,1%	37 1,1%	31 0,9%	5849 167%	3505 100%
Kereskedelmi	1548 46,2%	1023 30,5%	892 26,6%	321 9,6%	244 7,3%	218 6,5%	131 3,9%	114 3,4%	80 2,4%	88 2,6%	51 1,5%	35 1,0%	10 0,3%	4755 142%	3350 100%

Az így leszűkített minta csaknem száz kódolt témáját a felmérésünkben alkalmazott kategóriarendszerhez igazítva dolgoztuk fel, s végül 6855 műsoregység 10 604 témakörét soroltuk be a 2. táblázatban bemutatott tizenhárom kategóriacsoportba. Bár az egyes csatornák kódolt műsoregységeinek száma, továbbá a műsoregységenként megkülönböztethető témakörök mennyisége némileg eltérő, azonban ez a témák gyakorisági sorrendjét – végső soron – nem befolyásolja. A kódolás során az egyes műsoregységekhez több (legfeljebb négy) témacsoportot is meg lehetett jelölni. Az általunk feldolgozott 6855 műsoregységhez összesen 10 604 témakód kapcsolódott, vagyis a műsoregységekben átlagosan 1,55 téma jelent meg.

Feltűnő, hogy mind a televízió, mind a rádió közszolgálati és kereskedelmi csatornáinak hírműsoraiban lényegében azonos gyakorisággal fordulnak elő az egyes témakörök. A témacsoportok gyakorisági sorrendjeinek szignifikáns korrelációs együtthatói minden egyes csatorna, illetve médiumtípus összevetésében rendkívül magasak, 0,862 és 0,995 közé esnek. Az ezredforduló hazai elektronikus tömegtájékoztatásában magasan kiemelkedve minden második hírben szerepet kap a politika, és a hírek több mint harmada gazdasági vonatkozású információkról szól. Ehhez képest jelentősen lemaradva a híregységek ötöde kapcsolódik a bűnözéshez, s némileg kevesebb esetben tárgyalnak a megélhetéssel (árakkal, bérekkel, munkanélküliséggel) foglalkozó jelenségeket. Számottevő még az oktatás, tudomány, kultúra megjelenése, de a többi tématerület (például szociálpolitika, környezetvédelem, kábítószeres, egészségügy) egyike sem gyakoribb a hírműsorokban 5%-nál.

Az eredmények több ponton egybecsengenek a televíziós hírműsorok korábbi – hasonló tartalomelemzéseken alapuló, de átfogó kategóriák helyett egyes kiemelt témakörökre koncentrált – vizsgálatainak eredményeivel. Egyrészt a közszolgálati és a kereskedelmi programfolyamok egészének különbözőségei ellenére a hírstruktúrákban globálisan hasonló képet kaptak valamennyi csatorna napirendre vett témaköreit illetően. Másrészt – legalábbis a kereskedelmi tévék elindulását követően, így már 1997 végén is – az aktuális politikai tartalmak (például pártok versengése, NATO- vagy EU-csatlakozás, korrupció stb.), valamint a bűnözéssel és közbiztonsággal, illetve a megélhetéssel és gazdasági kérdésekkel foglalkozó műsoregységek uralták a televíziók hírműsorait (Terestyéni 1998). A közszolgálati és kereskedelmi csatornák témastruktúrájának – vizsgálatunkkal lényegében azonos időszakban végzett – részletesebb összehasonlításai is hasonló következtetésekre jutottak: az egyes témakörök arányai különbözőek, de gyakorisági sorrendjeik megegyeznek, s mindkét médiumnál a „katasztrófatematika” megelőzi a politikai, illetve a gazdasági híreket, miként ezen mindhárom témacsoport lényegesen többször fordul elő, mint egyéb társadalmi politikai témák, így az oktatás, az egészségügy, a szociálpolitika vagy a környezet (Nyilas 2000).

MÉDIA – VILÁGPROBLÉMA – KÖZVÉLEMÉNY

A felnőtt magyar lakosság által legfontosabbnak tartott problémakategóriák és az elektronikus tömegtájékoztatás „kedvenc” témakörei meglehetősen távol esnek egymástól. A 3. táblázat első két oszlopában egymás mellé helyeztük az összehasonlítható kategóriacsoportok gyakorisági sorrendjeit, s látható, hogy az első három helyen a társadalmi kérdések teljesen eltérő jelenségekre találhatjuk. Talán a megélhetés (az árak, a bérek

és a munkanélküliség) az egyetlen nagyjából azonos súllyal kezelt terület a médiában és a közgondolkodásban. Különösen figyelemre méltó, hogy az itt nem elemzett nemzetközi vonatkozású hírekben is túlsúlyos politikai és gazdasági témák (kiegészülve a bűnözéssel, terrorizmussal és katasztrófákkal) szinte mindent átható előfordulási aránya ellenére a közvélemény ettől teljesen eltérő prioritásokat fogalmaz meg: a hazai médiában szinte meg sem jelenő éhezés és népesedés (!) problémaköre mellett a környezet, a szegénység, a háborúk és a betegségek ügyeit.

3. táblázat

Világproblémák, médiatémák és hazai gondok összehasonlítható kategóriacsoportjainak gyakorisági rangsorai

Világproblémák gyakorisági sora (nyitott kérdések)	Hírműsorok témagyakoriságai (hazai vonatkozású hírek)	Hazai problémák rangsora (zárt kérdések)
Környezetszennyezés	Politika és gazdaság	Alkohol, cigaretta, kábítószer
Szegénység és egyenlőtlenségek	Bűnözés	Szegénység és egyenlőtlenségek
Háborúk, fegyverkezés	Megélhetés, munkanélküliség	Környezetszennyezés és pusztítás
Megélhetési problémák, munkanélküliség	Oktatás, kultúra, tudomány	Egészségtelen életmód, elkényelmesedés
Betegségek	Katasztrófák, balesetek	Járványok, gyógyíthatatlan betegségek
Erőszak, bűnözés	Szociálpolitika	Etnikai és vallási fanatizmus
Politikai és gazdasági problémák	Honvédelem, NATO	Háborúk és fegyverkezés
Etnikai és vallási fanatizmus	Drogkérdés	Túlzott fogyasztás, értelmetlen túltermelés
Alkohol, cigaretta, kábítószer	Környezetvédelem	Kulturális elszigetelődés, analfabetizmus
Egészségtelen életmód	Kisebbségek, menekültek	
	Sport	
	Egészségügy	

Kontrasztosabbá teszi a képet, ha mindezek mellé állítjuk az ugyanezen reprezentatív minta válaszai alapján felállított legjelentősebb hazai problémák fontossági sorát. Kiderül, hogy például a már említetteken kívül az idehaza legnagyobb társadalmi veszélynek tartott „alkohol, cigaretta és kábítószer” kérdéskörei alig-alig jelennek meg a média központi helyein (a perifériákon se túl gyakran), vagy a szintén joggal jelentősnek tartott betegségek és az egészségtelen életmód ügye a média egyik legmostohábban kezelt témája. (A hírműsorok témáinak gyakorisági sorrendjei sem a világproblémák említésével, sem a hazai rangsorral nem mutatnak szignifikáns korrelációt.)

Tankönyvek, kutatások és összegző tanulmányok sora igazolta már a fogyasztási szokások és a tömegkommunikáció szoros kapcsolatát (lásd például Székely 2003). A marketing azon belül a reklámozás ma is egyik leghatékonyabb alkotóeleme az ismétlés, az információk (termékek és márkák) sulykolása. A média komoly (nem kizárólag a szórakoztatást szolgáló) műsorai közül a híradásokat sugározzák egyedül főidőben, s az emberek

többsége valóban figyeli is ezeket az adásokat. Az itt leggyakoribb témák alapján a politikának és a gazdasági kérdéseknek kellene a társadalom problémamarangsora vezető helyeit elfoglalnia. Egyik irányból a média befolyása miatt, másik irányból pedig azon sokat hangoztatott szerkesztői állítás alapján, miszerint a műsorstruktúrát a „köz igényei” alapján állítják össze. Ezzel szemben – egy médiakonform, zárt problémalista helyett önálló, nyitott, asszociatív problémafelvetési szituációban – a megkérdozettek a szegénység, a környezet, a háborúk és a betegségek témáit vélik a legfontosabbaknak.

Az egyik oldalon tehát a közvélemény a létezés hosszú távon (is) legfontosabb alapkérdéseit – környezet, szegénység, háborúk, éhezés, betegségek – veti fel, a másik oldalon a média a rövid távú politikai és gazdasági problémákat helyezi előtérbe. Röviden: az adóforintokból és hirdetési bevételekből fenntartott tömegtájékoztató az ügyek jelentőségétől és súlyosságától teljesen eltérő szempontok szerint tematizál. Gerbner szerint a nézettségi mutatók növeléséért folyó hajsza, a veszteségesség fenyegetésének elkerülése olyan mértékben leszűkíti a televíziós műsorok lehetséges tartalmait, hogy a fogyasztónak lényegében nem maradnak „valódi” alternatívák. Míközben a választható csatornák száma többszörösére nőtt, a programok változatossága drasztikusan csökkent: „az átfogó tartalmi sémák nagy része, mint például a cselekmény szerkezete, a szereposztás, a társadalmi típusok és a szereplők sorsa közös a legtöbb műsorféleségben és a hírekben is” (Gerbner 2000: 23). A hírték pénzben mért maximalizálása kizárja az igazságossági, a szociális, az etikai, az esztétikai értékek figyelembevételét. Nem a közfigyelem a kérdés, hanem a hirdetőknél való megfelelés, vagyis annak elérése, hogy a néző azt, annyit és úgy fogyasszon, ahogyan azt a reklámok sulykolják. Mindezt a leegyszerűsítés, az érdekesség és a könnyű megjegyezhetőség útján érhető el, amihez pedig a műsorgyáraknak „a világ dolgainak eredeti értelmükből kiforgatott, további megfontolást nem igénylő, azonnal ható kivonataival” kell dolgozniuk (Lányi 1999: 35).

Az ellentmondások feloldása és megértése további, lényegesen mélyebb és összetettebb kutatások megvalósítását igényli. Egyrészt érdemes megvizsgálni, hogy a sajtó „önálló hatalmi ág” szerepében egyáltalán elkerülheti-e a hatalomhoz szorosan kötődő politika és gazdaság ennyire túlzottan tűnő tárgyalását, vagy erről lemondva épp e kontrolláló funkcióját kényszerülne feladni. Másrészt az is kérdéses, hogy az olyan „felszíni” hatások, mint amilyeneket az emberek által kevésbé fontosnak tartott témák napról napra való tárgyalása jelent, milyen mértékben befolyásolják a tömegtájékoztató fogyasztóinak értékrendjét, attitűdjeit, vélekedéseit és viselkedését a problémakörök felvetésének és rangsorolásának absztrakt területén. Erőforrásaink felhasználása és újraelosztása épp a keveset tárgyalt témakörökben (egészségügy, környezet, szociálpolitika stb.) jelentős, így itt egyszerű lenne szükség a társadalom minél hitelesebb tájékoztatására az egyik oldalon és a „köz véleményének” figyelembevételére a másikon.

IRODALOM

- Beck, Ulrich (1991): *The risk society*. London. Sage.
- Berking, H. (1996): Solidary individualism. The moral impact of cultural modernization in late modernity. In Lash, S. – Szerszinsky, B. – Wynne, B. (eds.): *Risk, environment and modernity. Towards a new ecology*. London, Sage.
- Brosius, H. B. – Kepplinger, H. M. (1990) The agenda-setting function of television news. Static and dynamic views. *Communication Research*, 17, 183–211.

- Chan, Kara (1999 summer): The media and environmental issues in Hong Kong 1983–95. *International Journal of Public Opinion*, 11 (2), 135–151.
- Chapman, Graham – Kumar, Keval – Fraser, Caroline – Gaber, Ivor (1997): *Environmentalism and the mass media. The North-South divide*. London, Routledge.
- Chomsky, Noam (1989): *Necessary illusions. Thought control in democratic societies*. London, Pluto Press.
- Chomsky, Noam (1999): *Profit over people. Neoliberalism and global order*. New York, Seven Stories Press.
- Cohen, B. (1963): *The press and foreign policy*. Princeton, Princeton University Press.
- Cottle, S. (1998): Ulrich Beck, „Risk society” and the media. A catastrophic view? *European Journal of Communication*, 13 (1), 5–32.
- Erbring, L. – Goldenberg, E. – Miller, A. H. (1980): Frontpage news and real-word cues. Another look at agenda-setting by the media. *American Political Science Review*, 24, 16–49.
- Gamson, W. A. – Modigliani, A. (1987): The changing culture of affirmative action. In Braumgart, R. A. (ed.): *Research in political sociology*. Greenwich, JAI Press, Vol. 3., 137–177.
- Gerbner, George (2000): *A média rejtett üzenete*. Budapest, Osiris.
- Gerbner, George – Gross, Larry – Morgan, Michael – Signorelli, Nancy (1986): Living with television. The dynamics of the cultivation process. In: Jennings, Bryant – Zillman, Dolf (eds.): *Perspectives on media effects*. New York, Lawrence Erlbaum.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and self-identity*. Cambridge, Polity Press.
- Kinder, Donald R. (1998): Opinion and action in the realm of politics. In Gilbert, Daniel T. – Fiske, Susan T. – Lindzey, Gardner (eds.): *The handbook of social psychology*. 4th ed. New York, McGraw-Hill, 778–867.
- Kinder, Donald R. – Sanders, L. M. (1990): Mimicking political debate with survey questions. The case of white opinion on affirmative action for blacks. *Social Cognition*, 8, 73–103.
- Kinder, Donald R. – Sears, David O. (1985): Public opinion and political action. In: Lindzey, Gardner – Aronson, Elliot (eds.): *The handbook of social psychology*. 3rd ed. New York, Random House, 659–741.
- Lányi András (1999): The media is the mess. In Lányi András: *Együttéléstan. A humánológia a politikai filozófiában*. Budapest, Liget, 26–37.
- Lippmann, Walter (1922): *Public opinion*. New York, Macmillan.
- Mazur, Allan (1998 Dec.): Global Environmental Change in the News: 1987–90 vs 1992–6. *International Sociology*, 13 (4), 457–472.
- McCombs, M. E. – Shaw, D. L. (1972): The agenda-setting function of the media. *Public Opinion Quarterly*, 36, 176–187.
- Nelson, T. E. – Kinder, D. R. (1996): Issue frames and group-centrism in American public opinion. *Journal of Politics*, 58, 1055–1078.
- Neuman, W. R. (1990): The threshold of public attention. *Public Opinion Quarterly*, 54, 159–176.
- Nyilas György (2000): Összehasonlító elemzés az MTV1 és a TV2 esti, főműsoridős híradójáról. *Jel-Kép*, (4), 59–86.
- Phillips, Louise (2000 Jun.): Mediated communication and the privatization of public problems. Discourse on ecological risks and political action. *European Journal of Communication*, 15 (2), 171–207.
- Rogers, E. M. – Dearing, J. W. (1988): Agenda-setting research. Where has it been, where is it going? In: Anderson, J. (ed.): *Communication yearbook*. Newbury Park, Sage, 555–594.
- Székely Mózses (2002a): Globális problémák és a környezet. *Szociológiai Szemle*, 12 (3), 116–134.
- Székely Mózses (2002b): Világproblémák tükröződése világgépünkben. *Alkalmazott Pszichológia*, 4 (2), 5–27.
- Székely Mózses (2003): A fogyasztói magatartás alapjai. A lélek- és a gazdaságtan alapfeltevései a fogyasztásról. In: Hunyady Gy. – Székely M. (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Budapest, Osiris.
- Terestyéni Tamás (1998): A tévéhíradók kínálata és a közönség. *Jel-Kép*, (2), 57–67.
- Terestyéni Tamás (1999): A magyarországi televíziós műsorkínálat változása a nyolcvanas évek közepétől a kilencvenes évek végéig. *Jel-Kép*, (1), 41–62.
- Terestyéni Tamás (2001): A magyarországi televíziós műsorkínálat 2000-ben. *Jel-Kép*, (1), 42–65.
- Thompson, J. (1995): *The media and modernity. A social theory of the media*. Cambridge, Polity Press.

Urbán Ágnes

A NÉZŐ TERMÉSZETE, AVAGY AZ INTERAKTÍV TELEVÍZIÓZÁS PIACI FOGADTATÁSA

BEVEZETÉS

Ez az írás a Jel-Kép 1999. 4. számában megjelent, Az interaktív televíziózás című cikk folytatásának tekinthető. A korábbi tanulmány az interaktív televíziózás (iTV) történetét, a kilencvenes évek piaci tesztjeit mutatja be, külön kiemelve az interaktivitással kapcsolatos definíciós problémákat. Azóta eltelt négy év, ami a vizsgálat tárgyát tekintve igencsak jelentős idő, és ez indokoltá teszi, hogy – új megvilágításban – ismét visszatérjünk a kérdésre. A televíziós piac gyors fejlődése, a digitális és a hálózati interaktív szolgáltatások terjedése arra vezetett, hogy megpróbáljam egyértelműen definiálni az interaktív televíziózás fogalmi kereteit és a piaci fogadtatást meghatározó tényezőket.

AZ ÚJ MÉDIAPARADIGMA

A technológia fejlődésével és a médiaipar szórakoztató funkciójának erősödésével megjelentek, majd terjedni kezdtek az új elektronikus médiaszolgáltatások. Az új médiában a tartalom terjesztése már digitális formában történik, szükség van új infrastruktúrák kiépítésére, ezzel párhuzamosan azonban lehetővé válik az egyéni választáson alapuló fogyasztás. Az új elektronikus média a digitális technológia segítségével csökkenő költségek mellett az eddigieknél sokkal nagyobb mennyiségű tartalmat képes eljuttatni a háztartásokba. A tartalom diverzitása, a rugalmasság növekedése és a kétirányú információáramlás lehetővé teszi a minden eddiginél magasabb fokú személyre szabást (perszonalizációt), kiegészülve az úgynevezett magas hozzáadott értékű szolgáltatásokkal. Ez nemcsak a kínálati oldal szereplőinek üzleti modelljére van jelentős hatással, de változásokat generál a fogyasztói szokások, a felhasználói attitúd terén is.

A személyre szabás más iparágakban is jellemzővé vált (gondoljunk például az autógyártásban jellemző úgynevezett tömeges személyre szabás jelenségére), de a médiaszolgáltatások piacán csak az elmúlt években jelent meg. Ennek lényege, hogy a fogyasztó gyakorlatilag maximálisan érvényesítheti saját preferenciáit, nemcsak a televíziós csatornákon sugárzott programot nézheti, hanem mintegy elérve a műsorszolgáltatók adatbázisát – vagy legalábbis a nyilvánosságának szánt részét –, sokkal szélesebb tartalomkínálatból választhat. Műszaki értelemben lehetővé vált, hogy a fogyasztó saját maga válassza ki a megnézni kívánt filmet vagy éppen futballmeccset, de akár egy hírműsor is összeállítható egyéni preferenciák alapján. Ehhez kapcsolódik még, hogy bizonyos esetekben a közönség képes befolyásolni a megjelenő tartalmakat (például szavazásokkal), illetve különböző közösségek alakulnak ki (online chat, rajongói klub stb.) amelyek önmagukban is képesek új szórakozási lehetőséget nyújtani a fogyasztóknak.

Az új médiaszolgáltatások különböző platformokon érhetőek el (Van Dijk–De Vos 2001):

- kétirányú (digitális) kábel,
- digitális műholdas műsorszórás,
- digitális földfelszíni műsorszórás,
- nagy adatátvitelt lehetővé tevő fix vagy mobil távközlés (például ADSL, UMTS).

Különböző előrejelzések születtek már arról, hogy hosszú távon melyik platform fogja nyerni a technológiai versenyt, de ennek megítélése egyelőre korai lenne, ráadásul aligha lenne megkerülhető a műszaki kérdések vizsgálata. Szintén nem egyértelmű, hogy milyen szabványok és milyen feltételes hozzáférési rendszerek (*conditional access system, CAS*) terjednek majd el a piacon, vagyis milyen technológiával lesz megoldható, hogy valóban csak azok a felhasználók férhessenek hozzá a különböző tartalmakhoz, akik elő is fizettek rá.

Az új médiaszolgáltatások két alaptípusát különböztethetjük meg. A televízió alapú szolgáltatásokat jellemzően műsorszolgáltatók kínálják, és digitális kábel, digitális műholdas vagy digitális földfelszíni műsorszóró platformon érhetőek el. Ezekkel a műsorterjesztési eljárásokkal 150-200 csatorna mellett különböző interaktív szolgáltatások is eljutnak a háztartásokba. Így a televízión keresztül – megfelelő technológia és hardverfelszereltség esetén – éppúgy lehetővé válik a világhálón való szörfözés, az e-mailezés vagy az elektronikus vásárlás, mint egy személyi számítógép segítségével.

Az internet alapú szolgáltatások esetében a videó alapú tartalomszolgáltatás elérését, ezek fogyasztói kontrollját és a tranzakciós szolgáltatások széles skálájának igénybevételét is lehetővé tevő széles sávú hálózatokkal foglalkozunk. Ezeket az alkalmazásokat jellemzően távközlési szolgáltatók fejlesztik ki, és vagy távközlő hálózaton, vagy kábelrendszeren keresztül érhetőek el. Az elmúlt években különösen az internet alapú szolgáltatások fejlődtek látványosan, de egyes földrajzi piacokon található példát a digitális televíziózás látványos térhódítására is. Az Egyesült Királyságban például a digitális televíziót elérő háztartások száma 2003-ban már meghaladta az 53 százalékot, az Európai Unióban pedig a 21 százalékot (COM[2003] 715). Ez jól mutatja, hogy a legfejlettebb médiapiacokon egyáltalán nem lefutott a platformok közötti verseny, sőt, még az is lehetséges, hogy új (például mobil) technológia is teret hódít.

AZ INTERAKTÍV SZOLGÁLTATÁSOK

Az interaktív televíziós szolgáltatások széles skálája érhető el, és ez – a technológia fejlődésének és a piacépes szolgáltatások folyamatos keresésének köszönhetően – várhatóan a jövőben csak fokozódni fog. Az 1. táblázat az interaktív alkalmazások különböző típusait mutatja be az interaktivitás növekvő szintje mellett.

1. táblázat

Az alkalmazások interaktivitása a digitális és az interaktív televízióban

A részvétel módja	Alkalmazás
Csatornák és programok választása	Feltételes hozzáférés Elektronikus programkereső VCR dekóder
Választás a menüből, tranzakciók végrehajtása	Igény szerinti videózás (VOD) Személyre szabás (kameraállás kiválasztása, ismétlés, információk megjelenítése) Pótlólagos csatornák (például háttér-információk, hirdetési információk számára) E-kereskedelem
Információ előállítása	Részvétel a műsorban Reakció/kommentár a műsorhoz Saját műsor/csatorna készítése
Kommunikáció	Kommunikáció a televíziós műsorról, azzal párhuzamosan (nézői/felhasználói közösségek)

Forrás: Van Dijk–De Vos 2001, 452.

Az interaktivitásnak az 1. táblázatban bemutatott első két szintje közelebb van a jelenleg használt digitális televíziós szolgáltatásokhoz, míg a harmadik és negyedik szint inkább egy internet alapú megközelítést tükröz. Ezek a határok hosszú távon minden bizonnyal elmosódnak majd, sőt, a technológiailag megfelelő rendszereken ez már meg is történt. A jellemző fogyasztói használat és az elterjedtség szempontjából azonban van még értelme ennek a különbségtételnek.

A feltételes hozzáférési rendszerek a különböző fizetős szolgáltatások kínálatát teszik lehetővé, míg az elektronikus műsorkereső a fogyasztót segíti a csatornák százaiból való választásban. Mindkét szolgáltatás szerves része az európai digitális televízió platformok működésének. Ide lehet sorolni a program rögzítését lehetővé tevő VCR dekódert, amely az egyszerű analóg videomagnót alkalmassá teszi a digitális műsorok rögzítésére, vagyis nem más, mint egy videomagnóhoz csatlakoztatott set-top-box. Gyakorlatilag így hasonló funkciót tölt be, mint a digitális videokészülék (*personal video recorder, PVR*). Ezek az eszközök tárolókapacitásukkal lehetővé teszik, hogy a felhasználó rögzítse az őt érdeklő műsorokat, és számára megfelelő időpontban nézze meg őket.

Az igény szerinti videózás (*video-on-demand, VOD*) arra a szolgáltatásra utal, amelynek során a felhasználó egy több ezer filmből álló virtuális tékából választhat, letöltve készülékére a megnézni kívánt műsort. A személyre szabás úgyszintén jellemzője a digitális televíziós szolgáltatásnak, egyes műsортípusok esetében (például sportesemények) különösen vonzó a felhasználók számára. Az addicionális, pótlólagos csatornák kielégítik a felhasználók további információs igényeit, míg az elektronikus kereskedelem (legalább ennyire helyénvaló lenne a televíziós kereskedelem kifejezés használata, utalva a nemzetközi szakirodalomban már elterjedt *t-commerce* kifejezésre) a termékek és szolgáltatások vásárlását teszi lehetővé.

Az interaktivitás következő két szintje teljesen új élményt jelent a fogyasztók számára. A menüből elérhető hírszolgáltatás, amely lehetővé teszi a hírműsor egyéni preferenciák szerinti szerkesztését, a kiegészítő információkhoz való hozzájutás, a szavazási részvétel, a játékokba, kvízműsorokba történő bekapcsolódás, a más felhasználókkal való kommunikáció vagy éppen a multimédia-adatbázisokhoz való hozzáférés technikai értelemben ma már elérhető televíziókészüléken keresztül is, de ma még ezek a szolgáltatások leginkább az internethez kötődnek. Tölgyesi (2000) egyéb alkalmazásokat is felsorol, úgymint távmunka, távtanulás, távorvoslás, saját hang igény szerinti környezetben (*karaoke on demand*), videokonferencia vagy éppen a lakásban található intelligens eszközök összekötésére alkalmas házi hálózat.

Egyelőre nagy kérdés, hogy ezek a szolgáltatások hosszú távon televíziós műsorszolgáltatással, számítógépes hálózaton keresztül vagy esetleg a szórakoztató és információs tartalmak egy egészen újszerű átviteli módjával (például mobiltechnológia) jutnak-e majd el a felhasználókhoz. Ha az alaptermék maradjunk, akkor közel sem egyértelmű, hogy a televízió fogja-e integrálni az internetet, vagy éppen fordítva, az internet a televíziót (Kis 2002). Hasonlóan fontos kérdés, hogy a technikai értelemben megvalósítható szolgáltatások közül melyek lesznek piaciilag sikeresek, vagyis melyek lesznek azok, amelyek képesek a fogyasztói igényeket felkelteni és kielégíteni.

A piaci siker bizonytalanságához kötődik az ún. *killer application* keresése, azé a „gyilkos alkalmazásé”, amely képes a fogyasztói szokások megváltoztatására, és ezzel az interaktív szolgáltatások bevezetésének húzóerejévé tud válni. A kábelhálózatok amerikai elterjedésekor a fizetős csatorna volt egyfajta *killer application*nek tekinthető, hiszen az előfizetők száma azután indult gyors növekedésnek, hogy 1972-ben megjelent az HBO, az első fizetős filmszolgáltató. Az interaktív televíziózásban sokan a VOD-szolgáltatásokat, illetve az interaktív játékokat tartják alkalmasnak erre a szerepre, de az is lehetséges, hogy – mint sok technológiai innováció esetében – még várni kell a piaci áttörést eredményező szolgáltatástípus megtalálására (Urbán 1999).

Más kérdés, hogy egy olyan, potenciálisan rendkívül sok szolgáltatást nyújtó infrastruktúra, mint a DTV különböző platformjai vagy éppen a széles sávú internet, kifejezetten ellentmond a *killer application* koncepciójának. Ha a média-tartalomszolgáltatásokra gondolunk, akkor pontosan azt látjuk, hogy a nagyközönség feldarabolódik, a tömegigények mindinkább *niche*-igényekké válnak, sőt, továbbmenve, individualizálódnak. A szolgáltatók is, felismerve ezeket a trendeket, a tömeges személyre szabás módszerét alkalmazzák a maguk kínálatának piacra vitelekor. Így, bár érthető, hogy a befektetők továbbra is keresik az elsöprő piaci sikerhez vezető alkalmazást, egyre úgy tűnik, ilyen nincs, vagy legalábbis annyira tünékeny, mint a kelta mondakörbeli Szent Grál kehely (BKÁE 2002).

A digitális televízió megjelenésével és különösen az internet terjedésével elérhetővé vált a tartalmak személyre szabása (personalized content) és ezzel párhuzamosan a fogyasztók interaktív médiahasználata. Az interaktivitás kutatása a média-gazdaságtan egyik népszerű területe lett az elmúlt években, sokan azt várják, hogy ez a szolgáltatás a televíziós és a szélesebb értelemben vett médiaipar radikális átalakulásához vezet. Egyelőre azonban nemcsak a megfelelő üzleti modellek hiányoznak, és az iTV-szolgáltatások tömegfogyasztási cikké válásának időpontja bizonytalan, de az interaktív televíziózás definíciója sem teljesen tisztázott.

Az interaktivitás definiálásakor a multidiszciplináris megközelítés jellemző. A definíciók elemzése során Kiousis a kommunikáció és a nem kommunikáció alapú definíciókat különbözteti meg, az utóbbiak a pszichológia, a szociológia és a számítástechnika tudománya, illetve a komputer-design területéről erednek (Kiousis 2002). A különböző iskolák az interaktivitás különböző jellemzőit ragadják meg. Az egyes megközelítéseket összefoglalva elmondható, hogy az interaktív szolgáltatások fő jellemzői a következők (Carey 1994; Downes–McMillan 2000; Kiousis 2002):

- sebesség,
- visszacsatolás,
- valós idejűség (*real time*),
- rugalmasság,
- a kontroll szintje.

A *sebesség* esetében meg kell különböztetni az objektív és a szubjektív sebességet. A technológia fejlődésével az adatátviteli sebesség egyre gyorsabbá válik, ami néhány évvel ezelőtt gyorsnak tűnt, az ma már lassúnak, elavultnak számít. Várható, hogy a ma gyorsnak tekintett technológiák néhány év múlva már nem lesznek azok, hiszen a sebesség észlelése, megítélése a felhasználói oldalon folyamatosan változik.

A *visszacsatolás* kritikus pontja az interaktív televíziózásnak. A kutatók között sincs egyetértés abban, hogy a visszacsatolás milyen szintje szükséges ahhoz, hogy interaktivitásról beszéljünk. Az, amikor a fogyasztó több száz csatornából választhat a távirányító segítségével, bizonyos szempontból tekinthető interaktivitásnak, a szakirodalom azonban éppen a platformhoz és/vagy a műsorszolgáltatóhoz való érdemi visszacsatolás hiánya miatt nem sorolja ezt az interaktív televíziózás kategóriájába. A választék bővülése önmagában még nem jelent interaktivitást, és messze van a személyre szabott tartalomszolgáltatás megvalósulásától.

A *valós idejűség* szintén fontos kérdése az interaktív televíziózásnak. Minél közelebb van a szolgáltatás a valós idejűséghez, a fogyasztóban annál inkább nő az interaktivitás érzete. Ehhez kapcsolódik az idő kezelésének *rugalmassága* is, hiszen például egy elküldött e-mailnél a néhány nappal később megérkező válasz esetében is fennáll az interaktivitás. A valós idejűség tehát rugalmasan kezelendő, nem választható el a szolgáltatás típusától.

A *kontroll*, a fogyasztói irányítás kérdése szintén kulcsfontosságú, hiszen nagyban befolyásolja a szolgáltatás jellemzőit és az interaktív szolgáltatás működésének módját. A fellemerült problémák hasonlóak, mint a visszacsatolás esetében, vagyis nem egyértelmű, hogy a csatornaváltás vagy a készülék kikapcsolásának lehetősége mennyiben minősül felhasznál-

nálói kontrollnak. Az azonban elmondható, hogy az új média szolgáltatásainak esetében ennél sokkal magasabb szinten valósul meg a felhasználó döntési lehetősége.

A definíciós kérdés tehát nem egyértelmű, sokan meg is kerülnek ezt a problémát. Van olyan szerző, aki – nem túl sokatmondóan – úgy definiálja az interaktív televíziózást, mint „a televízió és az új interaktív technológiák konvergenciájának eredménye” (Pagani 2000, 25.). Ennél sokkal inkább használható, és egyben szélesebb körben elfogadott az a megállapítás, amely szerint az interaktív televízió „kétirányú televízió, amelyben a fogyasztó élhet a programválasztás lehetőségével, és inputot állíthat elő” (Van Dijk–De Vos 2001, 416.). Ez a definíció azonban talán túlságosan is hangsúlyozza a hagyományos televíziózásban is fennálló programválasztás lehetőségét, ehelyett inkább arra kéne fókuszálni, hogy a fogyasztó az inputok küldésével egyben az elérhető tartalmat is befolyásolni tudja.

A definíciós bizonytalanságnak is köszönhető, hogy továbbra is népszerű az emelt szintű televíziózás (*enhanced television*) kifejezés is, mintegy élesen megkülönböztetve az interaktív televíziózástól. Az emelt szintű televíziózás jellemzője, hogy az információ-áramlás egyirányú, a műsorszolgáltató által küldött információk (például szöveges információk, különböző kameraállások képei) teljes egészében eljutnak a fogyasztóhoz, amit ő a hardvereszközből, jellemzően a *set-top-box* készülékből előhívhat. Tekintettel arra, hogy a fogyasztó ebben az esetben nem a műsorszolgáltatóval, hanem csak a saját készülékével „kommunikál”, ezt a felhasználási módot helyi vagy *pszeudo*interaktivitásnak is hívják. Gyakorlatilag erre épül a teletext-szolgáltatás, de idesorolható az is, amikor a fogyasztó a telefont használja visszairányú csatornaként, és telefonhívással vagy SMS-en szavaz az erre biztató műsorformátokban. (Henten–Tadayoni 2002; Van Dusseldorp 2002).

Míg az emelt szintű televíziózás esetében az addicionális információk, szolgáltatások a programhoz kapcsolódnak, az *interaktív televíziózásnál* a programokon túl, a televíziós csatornáktól függetlenül is elérhetők különböző szolgáltatások. Az iTV jellemzője a kétirányúság, vagyis a fogyasztó a szolgáltató szerverével közvetlen kapcsolatban van, és onnan kérheti le az őt érdeklő információkat. Ez lehetővé teszi olyan, korábban az internethez kötődő szolgáltatások elérését is, mint a távvásárlás vagy a telebank.

Mindezeknek megfelelően célszerűnek látszik fogalmilag is szétválasztani az *interaktív használatot* és az *interaktív televíziózást*. Az interaktív használatnak nem feltétele a visszairányú kapcsolat, hanem a fent említett helyi interaktivitás is elegendő. Idesorolom azt is, amikor nem a fogyasztó önmaga, hanem a nagyközönség egésze képes befolyásolni a műsorokat, például amikor néhány, előre meghirdetett film közül a nézők telefonos (SMS-) szavazással választhatják ki, hogy melyiket sugározza a műsorszolgáltató, vagy amikor hasonló módon a valóságshow-k játékosainak távozásáról dönthet a közönség.

Az interaktív televíziózást ezzel szemben abban az értelemben használom, hogy *olyan kétirányú televíziós szolgáltatás, amelyben a felhasználó inputok küldésével befolyásolhatja a számára egyedileg megjelenő tartalmat*. A fejlett alkalmazások esetében már pontosabb lenne a televíziós szolgáltatás helyett multimédia-szolgáltatásról beszélni, ami a szokásos audio- és videojelek mellett szöveg, fénykép, illetve kommunikációs szolgáltatások elérését is magában foglalja. Fontos a „számára egyedileg megjelenő tartalom” kifejezés azért, hogy a különböző szavazásokkal a nagyközönség egésze által befolyásolt műsorokat megkülönböztethessük az interaktív televíziózástól.

Valószínűnek tartom, hogy az interaktív televíziózás definíciós problémáit hosszú távon a piac dönti el azzal, hogy kiderül: mely szolgáltatásoknak lehet piaci létjogosultságuk,

és melyeknek nem. Elképzelhető, hogy néhány éven belül egészen más dimenziókban kell gondolkodni az interaktív televíziózás kapcsán, mint ahogy ma tesszük, és ez egyben a szolgáltatás definiálására is hatással lehet. Így míg maga az elméleti definíció talán örök értelmezési vita tárgya lesz, addig a piacon idővel eldől, hogy melyek azok a szolgáltatások, amik a gyakorlatban elterjednek, és az interaktív televíziózás részévé válnak.

A MÉDIAPIACOK TELÍTETTSÉGE, AZ ÚJ NÉZŐI IGÉNY

A médiaszolgáltatások esetében az információs és szórakoztató tartalmak fogyasztásában a telítettség kérdése sokkal hangsúlyosabban jelentkezik, mint a fizikai formában megjelenő termékek kapcsán. A fogyasztó egyes életszakaszaiban a médiafogyasztásra fordított idő többé-kevésbé állandó, függően az életkortól, foglalkozástól, családi állapottól, társadalmi státustól. Az új szolgáltatások megjelenésével, a választási lehetőségek kibővülésével nem jár együtt a fogyasztók szabad idejének növekedése, és ez határozott korlátot jelent a piaci bővülés számára.

A médiaipar jellegzetessége, hogy sok más termékkel és szolgáltatással szemben, amelyeknek hatékonysága abban jelenik meg, hogy a fogyasztó szabad idejének növelését célozzák (az autóktól kezdve a modern háztartási gépeken keresztül egészen az új banki szolgáltatásokig), a médiaszolgáltatásoknál ebből a szempontból nem lehet hatékonyságról beszélni. Egy mozifilmet nem lehet (vagy legalábbis nem érdemes) gyorsabban megnézni, mint ami ennek a valós ideje, mint ahogy egy újság vagy magazin olvasását sem lehet mesterséges eszközökkel felgyorsítani. Eredetileg a Baumol–Bowen szerzőpáros írta le azt a sokat idézett tételt, amely szerint a műveltségi területeken a költséginfláció visszavezethető arra, hogy az előadó-művészetekben – a termelés munkaintenzitása miatt – nem lehetséges az egyes előadások, szolgáltatások termelékenyebb, hatékonyabb előállítását (Daubner–Horváth–Petró 2000). Gálik (2003) ezt kiterjesztette a médiaipar bizonyos termékeire, így például a sportközvetítésekre is.

Nem kapott eddig azonban elég figyelmet az a tény, hogy a hatékonyság, a termelékenység növelése nemcsak a termelői oldalon, hanem a fogyasztói oldalon sem igen lehetséges, ami objektív akadályát képezi a médiapiac növekedésének. Néhány új médiafogyasztási tendencia ezt valamelyest ellensúlyozza (például a háttérrádiózás, ezen belül is az autós rádiózás általánossá válása, lapolvasás a tömegközlekedési eszközökön, vagy éppen internetes szörfölés munkaidőben), de nem változtat azon, hogy a hagyományos média-szolgáltatások fogyasztása nem jelenti a hatékonyságválást a fogyasztó szabad idejének alakulásában. Ehhez kapcsolható, hogy egy új televíziós csatorna vagy egy új lap megjelenése csak korlátozottan képes a médiapiac egésze iránt növelni a keresletet, elsősorban helyettesítési hatásról beszélhetünk.

A médiafogyasztás hatékonyságnövekedésének korlátait részben ki tudják küszöbölni az interaktív szolgáltatások, hiszen a kínálat új szintje ebben az esetben nemcsak mennyiségi, hanem minőségi különbséget is jelent. A fogyasztói kontroll nagyobb szerepe, a személyre szabott szolgáltatások elérésének lehetősége biztosítja a fogyasztó számára, hogy elkerülje a számára kevésbé fontos tartalmakat, és célzottan vegye igénybe az őt érdeklő szolgáltatásokat. Egy mozifilm megtekintése természetesen ezek után sem igényel keve-

sebb időt, de bizonyos műsortípusok esetében (például hírműsorok, show-k) a nézőnek lehetősége van a tartalmak célzott megtekintésére.

Az interaktív televíziózás esetében a korábbinál hatékonyabb fogyasztás kiterjedten, nem csak a nézési idő csökkenése formájában értelmezhető. A hagyományos televíziózás alapvetően a szórakoztató és az információs tartalmakra épített, de Wirtz (1999) az iTV-szolgáltatásokat vizsgálva új funkciókkal egészítette ki a fogyasztói igény kielégítését. Szerinte az interaktív televízió a hagyományos szórakoztató és információs igényeken túl a fogyasztók tranzakciós, személyes kommunikációs és oktatási igényeit is kielégíti. A fogyasztó tehát az iTV-szolgáltatásoknak köszönhetően egységnyi idő alatt több kívánatos tartalomhoz képes hozzájutni, ami részben ellensúlyozza a hatékonyságnövekedés hiányának problémáját. Ez egyben azt is jelenti, hogy a hagyományos értelemben vett médiapiacon telítettség ellenére az interaktív televíziózás és általában véve az interaktív szolgáltatások potenciális piaca még jelentősen bővíthet.

A FOGYASZTÁSI SZOKÁSOK ÁTALAKULÁSA

Az interaktív televíziózás nagy kérdése marad azonban még így is, hogy képes lesz-e a már létező fogyasztói szükségletek kielégítésére, esetleg új fogyasztói igények felkeltésére. Több kutató is úgy gondolja, hogy az évtizedek alatt kialakult fogyasztói szokások nagymértékben nehezíthetik az interaktív televíziózás terjedését.

Egy elterjedt nézet szerint a televíziófogyasztás hagyományos módja az, amikor a néző ül a készülék előtt, ropit rágcsválva, esetleg egy pohár sörrel a kezében. Ennek a teljesen passzív nézői magatartásnak a kifejezésére született a magyarra nehezen lefordítható *couch potato* kifejezés (eddig talán a *krumpliszák* a legfrappánsabb magyar fordítás ennek a nézőtípusnak a leírására). Kétségtelen, hogy ez a magatartástípus létezik, a nézők nagy része az egész napi fárasztó munka után jellemzően csak pihenni akar, a személyre szabott tartalom összeállítására, gyakorlatilag a saját műsor megszerkesztése ebben az esetben nem vonzó alternatíva. A fogyasztók ilyen esetben szabad idejüket fogyasztásra (a professzionális műsorszerkesztők által megszerkesztett tartalmak fogyasztására), nem pedig műsorkészítésre (személyre szabott műsor előállítására) fordítják.

Más médiakutatók, így például a futurisztikus jövőképéről is ismert Negroponte (1995) szerint az új technológia egyben új típusú médiafogyasztást, az interaktív használatot is kialakítja. A szakirodalom a felhasználók új típusát egyszerűen csak interaktív használatnak nevezi, de ennél talán szellemesebb – bár lefordíthatatlan – Wolf (1999) interaktív *desk potato* kifejezése. Ez alapvetően az internet jellegű, aktív használatot fedi le, beleértve az önálló műsorszerkesztést is, de nem egyértelmű, hogy a fogyasztók döntő többsége valóban hajlandó lenne-e ilyen drasztikusan változtatni televíziónézési szokásain. Megjegyzendő, hogy ez a koncepció nem kizárólag a televíziózás esetében értelmezhető, hiszen az online újságok szintén lehetővé teszik a szelektív fogyasztást, a különböző szerkesztőségek tartalmainak egyéni összeválogatását. A szakirodalom röviden csak „*Daily Me*” kifejezéssel illeti ezt a fajta teljes személyre szabást. (Gálik 2002; Sparks 2002). A *couch potato* és a *desk potato* fogyasztói attitűd vizsgálata mélyebb empirikus kutatást igényel, de az már az eddigi tapasztalatok alapján elmondható, hogy léte-

zik egyfajta korosztályi szakadék, a fiatalabbak sokkal inkább aktív médiahasználók, mint az idősebbek.

A couch potato és a *desk potato* jellegű médiahasználat közötti vitát a korlátozott interaktivitást megtestesítő *lazy interactivity*, nem túl frappáns magyar fordítással a „lusta interaktivitás” megközelítés oldhatja fel. A *lazy interactivity* arra utal, hogy a nézők hajlandók bizonyos erőfeszítésekre a kívánatos tartalom elérése érdekében, de ezen erőfeszítések szintje erősen korlátozott. Ehhez olyan felhasználóbarát alkalmazásokat kell kidolgozni, amelyeknek használata egyszerű, támogatják a gyors döntéshozatalt, és a fogyasztói igényeket folyamatosan kielégítik. Az első olyan alkalmazás, amely maradéktalanul megfelelt a *lazy interactivity* elvárásainak, az elektronikus programkereső, az EPG volt (Bernoff–Mines–VanBoskirk–Courtin 1998). Az eddigi piaci tapasztalatok alapján vonzó a VOD (*video-on-demand*)-szolgáltatás is, vagyis a filmek igény szerinti megrendelése és megnézése. Ez gyakorlatilag nem más, mint a saját televíziós program megszerkesztése, de csak igen korlátozott mértékben kell a fogyasztónak erőfeszítéseket tenni ahhoz, hogy megnézhesse a kívánt filmet. Ebből a szempontból tehát a VOD is a *lazy interactivity* jellegű fogyasztáshoz sorolható.

Észre kell venni, hogy a *lazy interactivity*hez köthető szolgáltatástípusok alapvetően a digitális televíziózáshoz kapcsolódnak, hiszen mind az EPG, mind pedig a VOD ezen a platformon terjedt el. Lehet tehát azt mondani, hogy használat szempontjából a digitális televízió egyfajta átmenetet képez a hagyományos analóg televíziózás sokcsatornás modellje és a teljes interaktivitást biztosító széles sávú hálózat között. A digitális televíziózásban még nem jelenik meg a teljes személyre szabás, de már elterjedtek azok az interaktív alkalmazások, amelyek segítik a fogyasztói preferenciák erőteljesebb érvényesülését.

Érdekes aspektusa a fogyasztók interaktív használatának, hogy még a terminológia szintjén sem egyértelmű ennek megítélése. Egy kutatás során kiderült, hogy az iparági szereplők egy része az aktivitást hangsúlyozó felhasználó (*user*), másik része pedig a passzív magatartásra utaló néző (*viewer*) kifejezést használta az interaktív szolgáltatások fogyasztóinak jellemzésére (Van Dijk–De Vos 2001). Egyelőre tehát még abban sincs egyetértés, hogy a két teljesen különböző fogyasztói attitűdöt feltételező kifejezés közül melyik a megfelelő, de a szerzőhöz közelebb áll a „felhasználó” terminológia használata.

A tevékenység jellemzőit tekintve az interaktív televíziózás sok szempontból tekinthető a hagyományos televíziónézés és az internethasználat ötvözetéből kialakult új felhasználói magatartásnak. Ez azonban nemcsak elvi szinten vet fel kérdéseket, de olyan gyakorlati problémákat is felszínre hoz, amelyek hosszú távon az új termékek és szolgáltatások sikerét is befolyásolhatják. Fontos különbség például, hogy míg a televízió nézése általában családi program, amelynek fő helyszíne a nappali, addig az internetet jellemzően egyedül, a dolgozószobában használjuk. A tévénézés során ebből adódóan bizonyos távolságra ülünk a készüléktől, az internet használata közvetlenül a monitor előtt ülve történik (Van Dijk–De Vos 2001). Nehéz megmondani, hogy az interaktív televíziózás melyik modellhez áll majd közelebb, de valószínűsíthető, hogy a kialakuló fogyasztói szokások befolyásolják majd az egyes szolgáltatások sikerét. A televíziónézéshez közel álló használat esetében talán kevésbé lesznek sikeresek az individuális szolgáltatások (például e-mail), míg az internethez közel álló használat estén a látványt kihangsúlyozó családi események (például mozifilmek, koncertek) népszerűsége maradhat el a várttól.

A várható fogyasztói magatartások feltérképezéséhez különbséget kell tenni az úgynevezett lineáris és a nem lineáris műsorok között. A nem lineáris műsorok esetén nagyobb fokú interaktivitás biztosítható a felhasználónak, hiszen egy hírműsor vagy egy televíziós show egymástól jól elkülöníthető elemekből áll, amelyekből mindenki megszerkesztheti saját műsorát. Ekkor a felhasználó a magyarra lefordíthatatlan *prosumer* (*producer + consumer*) kifejezéssel jellemezhető, vagyis egyszerre válik a tartalom előállítójává és fogyasztójává (Gálik 2002). A lineáris programok, így például a filmek, sorozatok esetében azonban aligha biztosítható, hogy a felhasználó maga szerkessze meg a műsort, és nem is biztos, hogy a fogyasztók egyúttal forgatókönyvíróként is kívánnak viselkedni. Ilyen esetekben tehát a felhasználói interaktivitás leginkább a nézési idő kiválasztásban, a szereplőket és a műsort érintő háttérinformációk lekérésében nyilvánulhat meg.

Köztes helyzetben vannak a sportesemények, amelyek nem sorolhatók be egyértelműen egyik kategóriába sem. Egy adott sportesemény végkimenetele, az eredmény természetesen nem függhet a fogyasztó preferenciájától, de a nézési élményt mégis nagymértékben befolyásolhatja a választás. Vannak már gyakorlati példák arra, hogy egy bajnoki sorozat esetén az eseményt közvetítő műsorszolgáltató lehetővé teszi, hogy a felhasználók a párhuzamosan zajló mérkőzések közül azt tekintsék meg, amely számukra a leginkább érdekes. A brit közszolgálati televízió, a BBC a wimbledoni teniszbajnokságot közvetítette oly módon, hogy a digitálistelevízió-előfizetők öt pálya közül választhattak, részben átvéve a közvetítés rendezőjének szerepét. Más esetekben a kameraállítás kiválasztására, a legszebb jelenetek visszajátzására, a kívánt statisztikák megjelenítésére van lehetőség, tehát a felhasználói beavatkozás lehetősége itt is magas szintűnek mondható.

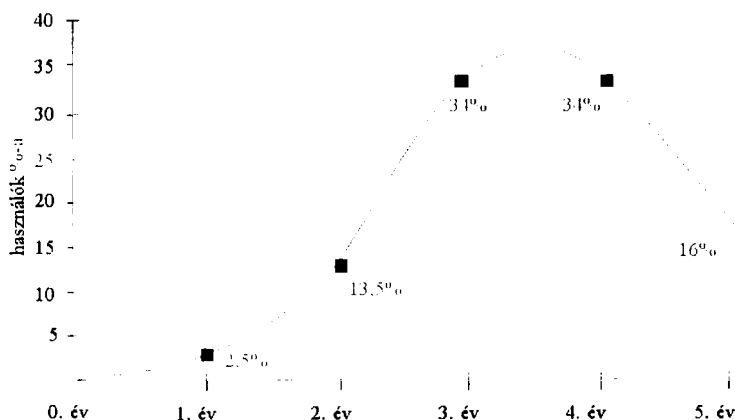
AZ INTERAKTÍV SZOLGÁLTATÁSOK TERJEDÉSÉNEK FOLYAMATA

Az új termékek és szolgáltatások terjedésének jól meghatározható trendje van, amit Rogers egy S-görbével írt le (idézi Weber–Evans 2002). A legtöbb innováció esetében lassan alakul ki az a fogyasztói réteg, amely elkezd használni az új szolgáltatást, de idővel egyre többen kapcsolódnak be a fogyasztásba.

Az innováció terjedése során, az új termékek és szolgáltatások elfogadását vizsgálva így öt, egymástól többé-kevésbé jól elkülöníthető fogyasztói csoportot írhatunk le, amelyek eltérő attitűddel és fogyasztói szokásokkal is rendelkeznek:

- innovátorok (2,5%),
- korai elfogadók (13,5%),
- korai többség (34%),
- késői többség (34%),
- lemaradók (16%).

Az innovációk terjedése

Forrás: Weber–Evans 2002. 440.

A modellben öt tényező azonosítható, amelyek központi szerepet játszanak az innovációk terjedésében (Weber–Evans 2002):

- **Relatív előny:** kifejezi, hogy az adott innováció előnyei mennyiben érzékelhetőek a fogyasztók számára, szemben a korábbi termékekkel, szolgáltatásokkal. A hasznosság észlelését befolyásolhatják olyan tulajdonságok, mint például a társadalmi presztízs, a kényelem vagy az elégedettség.
- **Kompatibilitás:** az innovációnak összeegyeztethetőnek kell lennie a korábbi értékekkel, múltbeli tapasztalatokkal és a szükségletekkel.
- **Komplexitás:** kérdés, hogy a fogyasztók mennyire érzékelik bonyolultnak egy innováció megértését és használatát. Az elfogadás gyorsaságát nagyban befolyásolja, hogy mennyire komplex, összetett újításról van szó.
- **Kipróbálhatóság:** amennyiben mód van a tapasztalatokból való tanulásra, a fogyasztók számára kisebb kockázatot jelent az újítás kipróbálása.
- **Megfigyelhetőség:** kifejezi, hogy az innováció eredménye mások számára mennyire látható. Minél inkább meg tudják figyelni a fogyasztók az újítás eredményét, annál nagyobb a valószínűsége, hogy maguk is kipróbálják.

Amennyiben az interaktív szolgáltatásokat vizsgáljuk, elmondható, hogy relatív előnyük igen nagy, sokkal magasabb szintű szolgáltatásokat nyújt, mint a hagyományos televízió nézés. Problematikusabb a kompatibilitás és a komplexitás kérdése, a fejlődés egyik akadályá válik éppen az, hogy a fogyasztók egy része számára a használat túlságosan bonyolult, ugyanakkor más jellegű is, mint a televízió nézés korábbi élménye. Ebből ered, hogy az interaktív szolgáltatások piacán a felhasználóbarát jelleg és az egyszerűség alapvető elvárásnak szokták tekinteni. A kipróbálhatóság nem jelent gondot, hiszen a fogyasztók minden különösebb következmény nélkül tanulhatják az új szolgáltatást, és a terjedés egy adott szintje fölött a megfigyelhetőség sem jelenthet akadályt.

Scott Gronmark, a BBC interaktív üzletágának igazgatója szerint az interaktív televízió jelenleg a korai elfogadók szakaszában van, így különösen tekintettel kell lenni az új technológia elfogadásának folyamatjellegére. Meg kell várni, míg a nagyközönség megis-

meri az újításokat, elfogadja őket, és így a beruházások is meg fognak térülni (Van Dusseldorp 2002, 16.).

Kérdéses persze, hogy a diffúziós modell mennyire alkalmazható az interaktív televíziózás terjedésének leírására, hiszen az elterjedtség aligha érheti el a 100 százalékot (a hagyományos analóg televíziózás sem éri el ezt az értéket, még a legfejlettebb országokban sem). Az infokommunikációs technológiák terjedésének átfogó vizsgálata a modell alapján még nem történt meg, de egyes technológiákhoz kapcsolódóan már készültek kutatások. Kang (2002) az interaktív televíziózás egyik fő platformjának tartott digitális kábelszolgáltatások terjedését vizsgálta az innovációk terjedését leíró diffúziós modellel. Megállapította, hogy az elmélet jól alkalmazható a digitális kábelszolgáltatás terjedésének leírására.

A fogyasztói attitűdök különbözősége és az egymástól jól elválasztható fogyasztói csoportok létezése ellenére a technikai innovációk terjedésének sebességét fel lehet gyorsítani a megfelelő alkalmazások megtalálásával. Kevesen gondolták például, hogy a világ sok országában népszerű valóságshow-k az interaktív alkalmazások úttörőivé válnak. Ez nemcsak a telefonos és SMS-szavazások alkalmazásában nyilvánul meg (hiszen ez technológiai értelemben nem is tekinthető interaktív televíziózásnak), hanem a játékosokkal történő események figyelemmel kísérését lehetővé tevő széles sávú internethasználat terjedésében is. Több szerző, így Máth (2002) felhívta a figyelmet arra, hogy a valóságshow mint műfaj alkalmas az internethasználati szokások átalakítására.

A sikeres innovációk kifejlesztését segítheti, ha a figyelembe vesz olyan alapvető tendenciákat, amelyek a fogyasztói igényeket az elmúlt években jellemezték. Érdekes módon egyrészt a miniatürizálás az egyik ilyen folyamat (gondoljunk csak a mobiltelefonokra és az ebbe beépített fényképezőgépekre, kamerákra), másrészt pedig egyfajta gigantománia-ként a minél nagyobb készülékek váltak jellemzővé. Ez utóbbira példa a házimozirendszerek terjedése, ahol persze nem is annyira a méret, hanem az ezzel együtt járó minőségjavulás lehet vonzó a fogyasztók számára.

Az iparági szereplőknek figyelembe kell venniük azt is, hogy a médiaipar esetében a választék növekedésével a fogyasztók szemében különösen fontossá válik a megbízhatóság kérdése. A médiában megjelenő információk mennyisége egyre inkább növekszik, és a fogyasztók egyre kevésbé lehetnek biztosak a források megbízhatóságában. A tartalom előállítói és fogyasztói között olyan nagyfokú az információs aszimmetria, hogy a fogyasztóknak szükségük van valamiféle „iránytűre”, ami segíti a döntéshozatalt. Ez az iránytű leggyakrabban a márkanév, ami a fogyasztók szemszögéből gyakran a megbízhatóság és a pontosság biztosítója. Ez azonban jelentős belépési korlátot jelent az új belépők számára, és stabilizálja a piacon már benn lévő vállalatok helyzetét.

IRODALOM

- Bernoff, J. – Mines, C. – VanBoskirk, S. – Courtin, G. (1998): *Lazy Interactive TV. The Forrester Report*. Vol. 5 (2), www.forrester.com
- BKÁE Média-gazdaságtani és Telekommunikációs Tanszék (2002): *A digitális földfelszíni televíziós műsorszórás piacának fejlődése Európában*.
- Carey, J. (1994): *The Interactive Television Puzzle*. The Freedom Forum. Media Studies Center, Columbia University.
- COM (2003) 715: *European Electronic Communications Regulation and Markets 2003*.

- Daubner, K. – Horváth, S. – Petró, K. (2000): *Kultúra-gazdaságtani tanulmányok*. Aula Kiadó.
- Downes, E. J. – McMillan, S. J. (2000): Defining interactivity: A qualitative identification of key dimensions. *New Media & Society*. Vol. 2 (2), 157–179.
- Dyson, E. (1998): *Release 2.1. A design for living in the digital age*. Broadway Books.
- Gálik, M. (2002): Value Added Services on Digital Television Platforms. *The Public*. Vol. 9 (4), 67–74.
- Gálik, M. (2003): *Médiagazdaságtan*. Aula Kiadó.
- Henten, A. – Tadayoni, R. (2002): Articulation of Traditional and Internet TV. The Impact of Internet on Mass Media. COST A20 network conference, Tromsø, Norway.
- Kang, M. (2002): Digital Cable: Exploring Factors Associated With Early Adoption. *Journal of Media Economics*, 15 (3), 193–207.
- Kiouris, S. (2002): Interactivity: a concept explication. *New Media & Society* Vol. 4 (3), 355–383.
- Kis, E. E. (2002): Televízió és Internet – Internetes televíziózás. In Gálik, M. (szerk.): *Médiagazdaságtan. Médiaszabályozás. Szöveggyűjtemény*. Aula Kiadó.
- Máth, A. (2002): Az on-line média változásai. In Enyedi Nagy, M. – Polyák, G. – Sarkady, I. (szerk.): *Magyarország médiakönyve 2002*. Enamiké.
- Negroponte, N. (1995): *Being Digital*. London, Hodder & Stoughton.
- Pagani, M. (2000): Interactive Television: A Model of Analysis of Business Economic Dynamics. *JMM – The International Journal on Media Management*. Vol. 2 (1), 25–37.
- Sparks, C. (2002): The Impact of Internet on the Existing Media. In Richards, M. (ed.): *The Internet and modern communications*. Cyprus, Proceedings of seminar held at Intercollege Nicosia.
- Tölgyesi, J. (2000): Tévé mindenkor és mindenhol: a digitális média körvonalai. *Jel-Kép*, 2. szám.
- Urbán, Á. (1999): Az interaktív televíziózás. *Jel-Kép*, 4. szám.
- Van Dijk, J. A. M. – de Vos, L. (2001): Searching for the Holy Grail: Images for Interactive Television. *New Media & Society*. Vol. 3 (4), 443–465.
- Van Dusseldorp & Partners (2002): *Digital/Interactive TV Models & Emerging Europe Overview*. After Event Report DISCOP™ New Tech TV 2002 Budapest.
- Weber, I. – Evans, V. (2002): Constructing the meaning of digital television in Britain, the United States and Australia. *New Media & Society*, Vol. 4 (4), 435–456.
- Wirtz, B. W. (1999): Convergence processes, value constellations and integration strategies in the multimedia business. *The International Journal on Media Management*, 1 (1), 14–22.
- Wolf, M. J. (1999): *The Entertainment Economy. How Mega-Media Forces Are Transforming Our Lives*. Times Books.

Tagai Imre

VALÓSÁG ÉS „VIRTUÁLIS VALÓSÁG”

A KÉT FOGALOM VISZONYA ÉS LÉTBELI STÁTUSA

Mai komputer- és internetvilágunkban egyre inkább elharapózott a „virtuális” valóság fogalma, mely szinte már háttérbe szorítja a valóságét, ennek létbeli relevanciáját. Ez nem véletlen, hiszen a környezetünkkel való kommunikáció egy forradalmian új s zédületes dinamizmussal fejlődő szituációjában találjuk magunkat.

I. De mi is a *valóság*?

Röviden szólva: szabadságunk határa, ahol nincs apelláta, hogy ha akarom ilyennek vagy olyannak képelem a dolgot; olyan fal, amelybe a képzelet óhatatlanul beleütközik. Ha az ősembert megtámadta egy medve, az valóság volt, s az is, hogy volt-e az ősebernek eszköze vagy lehetősége élete megmentésére. A szituáció természetesen *érték*problémaként is értelmezhető, ez esetben az emberi élet mint *érték* vonatkozásában. (Persze az értékeknek – ahogy a *valóságnak* is – különböző szintjei és formái vannak.)

Az elsődleges valóság mindenestre az érzéki, *egyedi* valóság mint leküzdendő akadály. Ebben mégis az egész kozmosz benne rejlik, végtelenül nyitott módon, közvetíti számunkra a kozmosz – bár még nem uralt vagy ismert – valóságát. Ez olyan alapviszonyunk a könyörtelen *Máshoz* mint valósághoz, mely azután a valóság fogalmának többi szintjén, az értékek vonatkozásában is megismétlődik.

Az első ilyen releváns szint a *mitikus valóság*, például a halhatatlan görög istenek világa, melybe immár nem érzékileg ütközünk. Egy közösség által vallott isten valósága könyörtelen és erőteljes, s nem „virtuális” vagy egyszerűen képzeleti, mint, mondjuk, egy középkori epileptikus szent vallási látomása. Athéné megsértése, a közösség által vallott lényegének, attribútumainak tagadása egyet jelentett az egyén halálával vagy a közösségből való kiűzetésével.

A valóság különböző szintjei ugyanakkor *rímelnék* is egymásra az ókori görögségnél. Isteneik világában emberi életük formái lüktetnek, az isteni öröklét megkülönböztető attribútumával, az emberek halandó létével szemben. Így tehát hierarchia van köztük, de *átjárás* is a két világ között, s mintegy tükröződnek egymásban, ahogy Narkisszosz is a tóban, melyben szüntelenül önmagát nézi.

Attól tehát, hogy valami emberelme szüleménye, még betöltheti a valóság létbeli státusát.

A görögökétől strukturálisan eltérő példa erre a *kereszténység*. A földi valóság hierarchikus fokozataihoz képest a kereszténységben az igazi, legtökéletesebb valóság a transzcendens Isten. Minden tőle függ, hozzá képest semmik vagyunk. Ez a szellemi s mégis anyagi, földi *valóság* határozza meg évszázadokon át az emberek cselekvési, képzeleti terét, s *közvetít*i kapcsolataikat A dogmák, melyeket az egyház vele kapcsolatban kialakít, csak annyit jelentenek, mintha néhány általános tulajdonságot elmondanánk valamilyen földi tárgyról. Isten ráadásul jelen lévő földi valóság is, például a katedrálisok konkrét terének, világának formájában.¹

A nagy fordulat a reneszánszban következik be. A reneszánszban a tényleges, az igazi valóság az *ideál*. Az ideálban a földi világon kívüli teljes, *tökéletes* egységben van az *érzé-kivel*, a földi világban érzékileg megjelenővel. A „véletlenszerű” *egyedi* (például egy konkrét portré) helyét itt az ideál mint tökéletes, abszolút egyedi veszi át. Ennek talán legtalálóbb, legtökéletesebb példája a *Mona Lisa*.

A reneszánsz kori, az „ideál mint valóság” szemléletnek strukturálisan semmi köze Platón tanaihoz, még ha neoplatonizmusnak nevezik is filozófiai vetületét. Platónnál ugyanis az örök ideákból a földi valóság csak *részesedik*, míg a reneszánszban a kettő között abszolút, elvi *azonosság* van. Michelangelo *Utolsó Ítéletében maga* az idea inkarnálódik.

Ezen a ponton megint felmerül az *érték* problémája. *Abszolút* és hiteles valóságnak itt az minősül, amihez a legmagasabb rendű szellemi és erkölcsi emberi értékek kapcsolódnak. A *reneszánsz perspektíva* ugyanezt a problémát fejezi ki az *érzéki* vonatkozásában. Ebben az „így látunk, így érzékeljük a valóságot” véletlenszerűségei kiküszöbölődnek, s a valóság és a hozzá való mindennapi viszonyunk egy rögzített, absztrakciós *séma* mint alapstruktúra, lényeg *megjelenéseként* lepleződik le. A reneszánsz perspektívában egy szemmel nézünk, a pillanatot megállítjuk, kimerevítjük, a tér valami képzeletbeli „doboz”, szemünk magasságában húzódik a horizontvonal, melyben a párhuzamos, egyforma magas dolgok sora arányosan kisebbedve végül az *enyéspontba* tendál, mely egyetlen *néző* szemünk *végtelenben* lévő *ellenpontja*. Így az eredeti valóság egyfajta absztrakciós *csontvázát* kapjuk. Ez azonban nem „virtuális”, vagyis képzetes, hanem éppen hogy *modell*, amelyet geometriailag ábrázolni és elemezni lehet a maga egyediségében, s *értékként* az abszolút tájékozódás megtalálásának pátoszával.

Mint látjuk, a valóságfogalom egyre absztraktabb formái és szintjei alakulnak ki, melyek az úgynevezett jelenségvilág *alapjának* bizonyulnak. Ez a tendencia azután mintegy kicsúcsosodik az újkori (természet)tudományokban, melyeket inkább *valóság*hipotéziseknek nevezhetnénk.

A mind általánosabb természettörvények születéséről van szó, a Galilei-féle szabad-esés törvényétől egészen a Newton-féle általános tömegvonzás törvényéig. Ezek a *törvények* – mint a szó is mutatja – az emberi elme által megállapított összefüggések. Nem láthatók, mint egy kő, amelybe belebotlunk, de *hatásuk* annál meggyőzőbb minden konkrét esetben. Ezeknek a *természettörvényeknek* semmi közük a „virtuális” valósághoz. Inkább *közvetítést* jelentenek (mintegy az arisztotelészi *középfogalom* értelmében) az *egyes* és az *általános*, a konkrét eset és a kozmosz egészének *valóságtartalma* között, egy *mélyebb* – absztrakt képlet formájában megfogalmazott – *valóság*ot fejezve ki.

Az első történelmi pillanat, amikor a „virtuális” valóság problémája felmerülhetne, a könyvnyomtatás feltalálása és ennek következményei, amikor a társadalmi konszenzuson alapuló világgép egysége ezer véleményre hull, s a szerzőtől és befogadótól függően kelet-

kezik számtalan *fikciós valóság*, amely szilánkokra robbantja a templomi és más polgári-arisztokratikus közösségek konszenzusos, közös értékeken és hagyományokon alapuló, vasszilárdsággal ható *értékdogma-valóságát*. Megszületik az elvileg parttalan szubjektivitás, egész pontosan a szubjektivitásába mint legfőbb értékbe merült *individuum*, és vele a *szubjektív* – de nem fiktív – *valóság*, s éppolyan kőkemény falat és határt jelent, ha valakinek a világába, gondolkodásába akarunk behatolni, mint a kő, amelybe bele akarunk rúgni. De a visszacsatolás, a közvetítés a társadalmi közegbe, például az individuumok vitája formájában, mégis központi probléma marad. A szubjektivitás s ennek *valóságjoga* válik elvvé ebben a világban, de nem kaotikusan, hanem bizonyos *mozgásformákban*, „divatokban”, a szalonok vitáiban, folyóiratok irányzataiban stb. A félreértések erdején át a szubjektív és „objektív” igazság jelszavával válik képlékennyé, amőbaszerűvé az, ami a társadalomban bűvópatakaként tölti be a *valóság* létstátusát.

Az, amit *szubjektív valóságnak* neveztünk, a felvilágosodásban az *ész* „valóságában” talál újabb konszenzusra, mintha csak a korábbi keresztény Isten *legfőbb valósága* az emberbe, az emberi *észbe* költözött volna.

Az igazi fordulat Kantnál következik be, akinél a *külső, objektív valóság* absztrakcióként, fogalomként, a *magánvaló* fogalmában sűrűsödik. Vagyis a viszony teljességgel megfordul: az eredendő, külső valóság *jelenséggé*, a külvilág *egésze* pedig *jelenségvilággá* válik. A *valóság* fogalma így gyakorlatilag teljességgel fölöslegessé lesz, csak a *magánvaló* sovány fogalmában kísért még az árnyéka. A kanti rendszerben a tudati struktúra s az ennek formáló jellege ellenére is „szétfolyó” jelenségvilág között a *közvetítést A tiszta ész kritikájában* a *sematizmus*-fejezet jelenti, ahol a séma (például egy *háromszög* gondolati képe, melyben minden lehetséges háromszög benne rejlik) mintegy összekötő kapocs, *közvetítés* a tudat formáló struktúrája és a szemléletileg végtelenül gazdag jelenségvilág között.

A kanti *sematizmus*sal kapcsolatban bizonyos értelemben talán már felvethető a „virtuális” valóság problémája (talán jóval inkább, mint a komputer- és internetvilág vonatkozásában, melyre annyit használnak). Ugyanis a séma, például egy háromszög gondolati képe valóban „virtuális”, képzetes, fizikailag nem megjeleníthető. Csak elképzelni lehet, képzetesként. A *valóság* fogalma, ha valahol, Kant filozófiájában a *sematizmus*-részben van jelen, de az előzőekhez képest *megint új szinten*, képzetes valóságként, melyben az értelmi képességek struktúrája, a jelenségvilág s a magánvaló mint valami fókuszban koncentrálódik.

A kanti *sematizmus* problematikájában és szférájában tulajdonképpen az egész úgynevezett „modernség” lényegénél vagyunk. Szellemileg úgy teremti meg az egységet és az összefüggéseket végtelen, értelmes rendszerét a kozmoszban, hogy közben nem tesz engedményt a *dogmatizmusnak*, hanem a permanens *kritika* módszerét viszi végig, felmutatva, ahogy a tudat illetve az érzéki szemlélet egymásba fonódva folyamatosan az előrehaladó megismerést szolgáló viszonyban van a megjelenő magánvalóval, és a *sematizmus formájában* egyetlen, racionális konstellációt alkotó intellektuális *valóságfogalomban* egyesíti őket. A *modernség* szinte minden későbbi művében – tudatosan vagy öntudatlanul – ez a kanti *sematizmus* az alapmodell. Gondoljunk például az *ideáltípus* fogalmára.

2. Az eddigiek mintegy „bevezetést” jelentettek a *valóságfogalom* sokrétűségének, különböző szintjeinek és fő formáinak bemutatására, különösen a „modernség” strukturális összefüggésében kicsúcsosodva, s most rátérhetünk tényleges problémánk, az úgynevezett

„posztmodern” kor és azon belül is főként a komputer- és internet-„forradalom” új vonásainak elemzésére, a „virtuális” valóság létstátusának és a fentiekben több oldalról megvilágított *valósághoz* fűződő viszonyának vázolására.

Az úgynevezett „posztmodern” igen sokarcú jelenség, s mintegy a „modernség” egyfajta kifáradására adott reakció, miközben a sok harcos kirohanás ellenére korántsem szakítás a „modernséggel”, hanem annak egyfajta kaleidoszkópszerű felbontása, sőt sokszor kritikai szellemének – bár bizonyos nihilizmustól fájdalmas felhangokkal való – folytatása és addig is benne rejlő konzekvenciáknak a levonása (lásd például Baudrillard).

A posztmodern Auftaktját végső soron Derrida írásfordulata adja meg, mely nincs is olyan nagy ellentétben a „modernség” fentiekben vázolt alapproblémaival, valóságértelmezéseivel és intencióival. Az *írás* – általánosítva is – első megközelítésben a *különbség* „nyoma” az azonosban, a végtelen „semmiben”. Például egy végtelen és sima kölapba karcolt vonal ugyanúgy a *valóság* mint *különbség* tételeződése valamilyen emberi tevékenység vagy természeti hatás révén, ahogy a kanti tudatszerkezet „nyoma” az objektív magánvalón mint absztrakción.

Az *írásban* ugyanúgy megvan az értelem alkotta, annak képzetes lényegét jelentő s a magánvalón mint létalapon jelenségként realizálódó, mondhatni, ad absurdum *valóság* jellege, mint a kanti *sematizmus* képződményeiben. Vagyis az *Írás* a *Valóság*, mondhatni, a *konkrétságában parttalanul abszolút Lét* státusával rendelkezik; az öröklét egyetlen, felmérhetetlen kincset érő talizmánja.

Derrida logoszellenessége, az egész nyugati metafizikán vörös fonalként végighúzódo logoszelv iránti bizalmatlansága sok szempontból csak szubjektív lázadásnak bizonyul, s *íráscentrikussága* strukturálisan mintegy ezen logosz gondolat visszaját nyújtja; nála az *írás* a történelmen végighúzódo vezérfonal. Csakhogy – a logosz vaskövetkezetességével szemben – az *írásnak* van egyfajta *fragmentális*, az értelmezésnek, a jelentés holdudvarának tág teret adó és sokszor már-már kaotikusan bonyolult jellege. Az *írás* minden esetben a *tudás fragmentuma*, s éppen fragmentum voltában ragadható meg *valóságának* meghatározottsága, míg a logosz mindig a totalitásról, az egészlől szól, a totalitásra irányul, s azt képviseli.

Derridánál tehát az *írás* centrális fogalom, s nem egyszerűen a nyelvészet, hanem a filozófiai, az időtlen kozmosz, a Lét megragadására irányuló gondolkodás számára is. Nem pusztán metaforikus értelemben, hanem mint eredendő valóság, méghozzá minden esetben mint fragmentumvalóság, mint befejezetlen valóság jön tekintetbe, ahogyan Bach *A fűga művészete* című művének utolsó darabja megszakad. A halál szakítja félbe, és soha nem tudjuk meg, hogyan folytatódott volna. Az *írás*, minden *írás*, akárcsak Bach fűgája, a kozmoszba tűnik, örökhagyó fragmentumvalóság marad, önálló valóságélete lesz, melynek semmilyen szubjektumhoz semmiféle köze nincs, még teremtőjéhez sem. A semmi, a halál és Isten veszik körül, s a *különbség* valóságinkarnációja a nem létezés, a végtelen semmi indifferenciájában. Mint „közvetítés” tehát az *Írás* tömör Kínai Fal a keletkezése, létrejöttének folyamata és utóélete között. Teremtés műve, mégsem a szubjektum a fontos, aki létrehozta. Ez mintegy eltűnik benne. Másfelől pedig – hogy szaporítsuk a paradoxonokat – (az *írás*) későbbi értelmezői már-már önkényes szabadságának záloga. Ezért tettük idézőjelbe a „közvetítés” szót. Az *írás* létstátusa ugyanis egyúttal az abszolúttá vált közvetítés, egy sajátos, minden addiginál radikálisabb értelemben. Amennyire idődimenziókat választ el az *írás*, mintegy múlt és jövő közé ékelődve, annyira össze is köti az individuumok tekintetében neutrális s mégis kimeríthetetlen jelentésekben és értelmezésekben mozgó *szubjektumvilágokat*.

Vagyis a végeredmény egy fordított kanti struktúra, vagy, mondhatnánk, egy anti-Kant filozófia. Az *írás*, a valóságként inkarnálódott, nevet és formát – élő, lüktető, titokzatos formát – kapott *magánvaló* (múló) alakot kölcsönöz nekünk mint szubjektumként neutrális, pusztá jelenségekként funkcionáló, változó-mulandó, fragmentumokba, mondhatnánk, fragmentális jelenségekbe kapaszkodó lényeknek. És ezzel leépítettük, végső elemeire bontottuk mindazt, amit az észre, a logoszra mint közös alapra építő kommunikatív, az ész, a logika nevében permanensen kritikai nyugati filozófia a görögöktől Husserlig, sőt még Heideggerig is létrehozott.

Ha Heidegger a Létet kereste, végső soron (konkrét) élményként, akkor Derrida az *írás*, az *egyetemes írás* valóságában találta meg. S ami izgalmas, hogy Derrida filozófiája mégis szélsőségesen dinamikus, már-már kaotikus és eksztatikus tánc, pedig az *írás* kökemény, hallgatag, „rejtjeles” realitás volta miatt azt várnánk, hogy a csend, a pusztá, jelentés nélküli semmi és a halál lengi körül. Ehelyett a jelentésjelenségek végtelen fenoménvilága az, amit az *írás* az *értelmező* egyéni jellegétől, individuális jellemétől és tulajdonságaitól függetlenül indukál, a hipotézisek „megtaláltam”-élményeinek végtelen, hullámzó és alakzataiban örökké változó erdejét hozva létre, miközben megőrzi eredeti, objektív *jel* voltának titokzatosságát. Legyen ez egy a homokba húzott vonal (miért pont olyan hosszú?), az egyiptomi papok hieratikus *írása*, egy palota architektonikája vagy egy műalkotás (szobor vagy festmény) *éppíglyéte*, egy partitúra előadásra utasító kottafej-világa – az előadás azután ezer formában feltárulható jelenség, vagy a komputer digitális klaviatúra-*írása*, mely révén meghatározott szabályokat követve információkhoz juthatunk, illetve információkat hozhatunk létre, amik már nem mi vagyunk, hanem ismét *írás*, tőlünk függetlenül s másoknak kiindulópontot jelentő siffrózott *magánvaló*.

Kérdés persze, hogy mi a létstátusuk a *digitális írás* (hardver és szoftver) által létrehozott információknak, képeknek – melyek maguk is az *írás* meghatározott formái – vagy az Interneten *írás* révén kommunikáló egyének és intézmények *viszonyának*. Ezeket virtuális valóságnak szokták nevezni, de kérdés, jogos és helyénvaló-e ez a kifejezés, s mi is ennek a „virtuális valóságnak” az igazi, valóságos, meghatározott jelentése, filozófiai tartalma, mellyel elméletileg megragadhatjuk. Az úgynevezett „posztmodern” filozófia nem közvetlenül függ össze ezzel a problematikával, sőt, a komputer- és internetvilág valami forradalmian újat hoz még ehhez képest is, mégis – mondhatnánk – ez a komputer–internet-fordulat egész világunk létszituációjában nem igazán érthető meg a „posztmodern” mozgalom nélkül, még ha indirekt összefüggésről van is szó.

Mindezek értelmében tanulságos, ha egy pillanatra még visszatérünk Derridához. Igaz, hogy filozófiáját struktúrájában ellen-kantinak vagy „fordított” kantinak neveztük, az mégis összeköti a nagy filozófussal, hogy a *racionalizmus* és *empirizmus* egy sajátos, szétbonthatatlan egységet képez nála: az *írás* valamilyen szellemi tevékenység eredménye, ugyanakkor *objektív*, ahogy neveztük: inkarnálódott, „nevesített” *magánvaló*ként további szellemi tevékenység kiindulópontja. Persze korántsem a kanti (tulajdonképpen a newtoni eredményeken nyugvó) mechanikus szemléletű *tudományoptimizmussal*, melyet Husserl az újkor elejével kapcsolatban így jellemez: „A hallatlan újdonság ebben a *végtelen ésszerű létmindenség és az ezt rendszerezetten uralma alatt tartó racionális tudomány eszméje*. A végtelen világot, itt az idealítások világát úgy fogják fel, mint amelynek tárgyai nem egyenként, tökéletlenül és úgyszólván véletlenül hozzáférhetők megismerésünk számára: az ésszerű, rendszerezetten egységes módszer – végtelenül előrehaladva – végül mindegyik tárgyat annak teljes *magánvalóságában* ragadja meg.” (Husserl 1998)

A Derridával kapcsolatban eddig mondottakból is nyilvánvaló, hogy tőle ez a felfogás igen távol áll, sőt koncepciójának épp az a lényege, hogy a világ egy örökre sifírozott való-ság, melyből a töredék, a fragmentum az, ami maradt számunkra, s valaminek a „megfejtése” csak újabb rejtélyek forrása.² De éppen ez a *dialektika* (és paradoxonszerűség) adja az emberi gondolkodás lényegét és értelmét.

3. Valami egészen más – s nem az „írás” középpontba állítása – az, ami a „posztmodern” gondolkodás egy másik „fenegyereke”, Jean Baudrillard koncepciójában a komputer- és internetvilág okozta létbeli forradalom szempontjából fontos, ezt pedig talán *A Xerox és a Végtelen* és *Az Azonos pokla* című írásaiban ragadhatjuk meg leginkább (Baudrillard 1997).

Baudrillard gondolatmenetének mindkét írásában (de több másban is) egyik központi fogalma a *protézis*. Freud mondta, hogy az ember *Isten-protézis*. A számítógépről és az Internetről azt mondhatnánk – ha Baudrillard nem is mondja –, hogy egyszerre *ember- és valóságprotézis*, sőt az utóbbiról (az Internetről), hogy egyben *kommunikációprotézis* is. Mindennek természetesen messzemenő következményei vannak korunk emberének létszituációjára, környezetéhez és embertársaihoz – ahogy Baudrillard mondaná: a „*Másikhoz*” – való viszonyára.

A komputer és az Internet ugyanakkor – mint mondtuk – írás, ugyanúgy fragmentálisként és örökhatyóként, rögzítettként, megszilárdultként (ha nem is a *tényleges* öröklét értelmében), akárcsak Derrida *Írása*, de létstátusa valami egészen más, mint ez utóbbié. Ha nem szerkesztésről, hanem információk gyűjtéséről vagy bizonyos adatok valamilyen cél érdekében való felhasználásáról van szó, akkor nem a számítógép használója kattintgatja be az *írást*, s teszi „inkarnálódott magánvalóvá” tudatának egy kontextusát, hanem a fragmentum-jelleg abban nyilvánul meg, hogy bármilyen gazdag a komputer memóriája (s *elvileg* akár „végtelen” ismeretanyag is lehet benne), mégiscsak valami olyan, az emberiség által felhalmozott ismeretanyag vagy inkább -halmaz (kultúráról, természetről és társadalomról stb.), mely a használó számára *adottság* (és persze soha nem teljes, hanem fragmentális), s amellyel szemben soha nem lehet igazunk, ahogy Kierkegaard Istenével szemben sem. A komputer felhasználójának egyáltalán nincs értelmezési lehetősége, mint a derridai *írás* esetében, az *aktuális végtelen* eltűnik az éppen adott adatbázis manipulált, a részt és a fragmentumot egészként feltüntetni akaró *látszatvégtelenében*. Egyszerűen – ahogy már említettük – „betáplálja” *önmagába* a kért információt, s mintegy *azonossá válik*, *azonosul* – bár mindig csak részlegesen – a komputer *adatbázisával*.

A kétszáz éven át uralkodó, a kanti fordulattal születő *kritikai* szellemnek itt nincs tere, ahogy a szubjektív eredetű megismerés előrehaladásának sem, s a szubjektum szabadsága az információk közötti kattintgató válogatás „szabadságában” vagy inkább tehetetlen, személység nélküli görcsös, ráadásul a komputerinformációk által *manipulált* önkényében, illetve feltételes reflexeiben merül ki.

A számítógépet használó egyén tudatát – afféle fetisiztikus istenségekként – mindinkább egymáshoz sokszor véletlenszerűen kapcsolódó programprotézisek töltik meg, s a közöttük lévő vákuumban egyfajta technikai „intelligenciaként” erőtlenséggel és tehetlenséggel vegetál génjei által beírt gondolkodása, mintegy az ismert epikurosi mondás³ megfordításának értelmében. Ez valóban az *azonos pokla*, ahogy Baudrillard mondaná, melyben a felhasználó egyre inkább eltűnik, s *intelligenciátípusában* azonosul számítógépével, ennek adatbázisával, melynek mintegy függvényévé, erőtlenséggé és torzult tükrévé válik. A számítógép adatbázisa azonban – mint hangsúlyoztuk – bármilyen sokirányú, kiter-

jedt is, a felhalmozott emberi tudásnak csak fragmentuma és adatdogmává merevített kövülete lehet, ami gyakorlatilag a megismerés halála, s a manipuláció eszköze, mely programprotézisével megtölti a felhasználó Énjét, ami – ahogy Nietzsche mondta – „üres helyé vált”, s gyakorlatilag bármivel megtölthető. Az Én és „üres helye” a látzat-”megismerés” és „információterror” szabad prédájává, továbbá a káosz sötét krikszkrakszainak beírására szolgáló gazdátlan területté vált. Baudrillard ezt írja: „Vége az elidegenedésnek, nincs többé a Másik mint tekintet, a Másik mint tükör, a Másik mint átláthatatlanság” (Baudrillard 1997).

A „Másik” létstátusának radikális megváltozása szempontunkból a leginkább talán az internetkommunikáció világában ragadható meg, ahol a „Másik” *árnyék*, kockázat nélküli tényező, egyszerre van biztonságos távolban, ugyanakkor szabadságunk önkényének mintegy kiszolgáltatva szinte belénk olvad az „Azonos mennyországaként” (hogy Baudrillard-t kontraparafaizeáljuk). Ráadásul egyfajta *das Manként*, „Valakiként” tetszőlegesen válto-gathatjuk a „*Másokat*”, s válogathatunk közöttük, amitől mintegy homogenizálódnak, önkényünk azonosságteremtő „ereje” révén kommunikációprotézisekké válnak. És ismét az írás problémájánál vagyunk: az üzenetek és válaszok *jelei* azok, melyek teljességillúziót keltenek bennünk, valójában azonban a heideggeri *fecsegés* (*Gerede*) írássá merevült létstátuszát töltik be úgy, hogy egy *zárt*, egyedi s az *egyetlen valóságként* megjelenő rendszer a *mindenség létstátusát manipuláltan*, még hozzá nem leleplezhető módon manipulálva sajátítja ki. Miért nem leplezhető le ez a manipuláció? Mert az immár a világot behálózó digitális számítógépes rendszer, az „imaginárius bürokratikus” (Castoriadis) az emberi életet oly mértékben áthatja, ha tetszik *protézisként* (Baudrillard) beleépül, s oly mértékű a függésünk tőle mint hatalomtól (ez már foucault-i probléma), hogy értelmetlen, s a kítaszítással, mondhatni, az öngyilkossággal egyenlő az ebben a komputervilágban mint legfelsőbb, mindent átfogó *valóságban* való hit elvetése, illetve a neki való engedelmesség megtagadása.⁴ Ha nem tartjuk be a szabályait, melyek a „tudományfejlesztés” szempontjából egyre inkább a profit és a pénzcentrikusság egyetlen kritériumát veszik figyelembe, akkor kilöködünk a „protézisből”, s elpusztulunk nélküle mint hiányos, a „hagyományos módon” organizált, életképtelen test, mely még ráadásul lélekkel is meg van átkozva. Ezt a magasabb, hatalmasabb valóságot azután (konkrét) *semmiként*, a véletlenek veszélyeivel terhes *mindennapok* tátongó, közönyös ürességével – mintegy Dante korunkbeli poklaként – veszi körbe az eredendő valóság. Ebben a valóságban már – ha például elbotlunk egy kőben – kitörhetjük a nyakunkat. De ez a véletlen, az *esetleges* kategóriája s a *das Man das Mannal* való helyettesítése pillanatok alatt megoldható. Ez az *Azonos poklának* önmagán belüli dialektikája. Nem a „Másik” pusztult el, hanem csupán a töméntelen mennyiségű sokszorosított, auráját vesztett műalkotásból, az emberből (hogy W. Benjaminsz parafrázeáljuk) semmisült meg az egyik „reprodukción”.

4. Ezért tartom már-már nevetségesnek, hogy a komputer- és internetvilágot „virtuális” valóságnak nevezzük (hiszen a szó [virtuális] jelentése – mint már annyiszor hangsúlyoztuk – látszólagos, képzetes, fizikailag fel nem fogható), miközben olyan „valóságírásról” van szó, mely pusztán a digitális technika révén, kombinációkkal végtelenül variálhatóan mintegy *áthúzza* a derridai *törlésjel* értelmében a tényleges valóságot. Egy teljes mértékben új, a mesterséges, technikai intelligencián alapuló *rendszer* valóság jön így létre, mely az emberi agy működését is átalakítja, s az eredeti értelemben vett gondolkodást feleslegessé teszi, vagy legalábbis mint zavaró tényezőt kiküszöbölni törekszik. Olyannyira „eleven” ez a

komputervalóság, hogy a számítógépvírussal pusztán digitális alapon még a rendszer (vagy részrendszer) értelmetlenné tételét, „kigúnyolását” vagy káoszt is képes előidézni, rossz „tréfaként”, vagy nagyon is tudatos hatalmi vagy üzleti (stb.) érdekeket szolgálva. Az egyéni zsenialitásból ennyi maradt, erre redukálódott. Az egyén, a szubjektum, az individuum egyébként teljességgel eltűnt, illetve homogenizálódott. Hol vagyunk már Kant tudatstruktúrájától, a *magánvalónak* formát adó *kategóriáktól*, nem is beszélve a *térről és időről mint szemléleti formákról*. A digitális világ/valóság lényege a *pillanat mint örök* és örökkévalóság, az azonnali, a nulla időintervallum felé tendáló, minél gyorsabb információközlés. Olyan világ ez, melyben nem az *egyén* mint racionálisan, önállóan gondolkodó, alkotó lény, hanem a *hatalom* és a *pénz* a gyorsaság tétje.

Míg a derridai írást – bár paradoxon jellegű – *közvetítésnek* neveztük (amely egyúttal végtelen határ, fal is), a digitális világ maga a ráksejtszerűen elburjánzott, mindent kizáró és felfaló „*közvetítés*”, egy önmagán belül szédítő sebességgel mozgó és kombinatorikusan fejlődő rendszer, melynek összekötő anyaga a „*semmi*”,⁵ pontosabban értékeiben, funkcióiban és (hagyományos) szerepeiben egy, a semmi felé tendáló, végső soron annak bizonyuló *életvilág* mint *eredendő valóság*; a semmi az, ami mint „érték” a *transzcendens* és *isteni* benne, s amely valóban virtuális, mert soha nem jelenik meg, de mindig ott kísért mögötte.

A sors fintora, hogy mindez valahol Leibniz nagyszerű álmának groteszk vagy éppen szükségszerű megvalósulása. A *mathesis universalis*ra és kettes számrendszerére gondolkodok, melyekben éppen a világot végtelen módon megismerni akarás érdekében egy matematikai-kombinatorikus eljárást próbált kidolgozni, egy egyetemes (tudományos) nyelvet, mely révén minden összefüggés elvileg kifejezhető, és így a világ – úgymond – lépésről lépésre, akadálytalanul megismerhető.

Ha a világ ilyen értelmű megismeréséről nem beszélhetünk is (ettől inkább egyre távolabb kerülünk), Leibniz álma groteszk módon mégiscsak megvalósult, ha fordított értelemben is, egy *technikai, digitális alapú mathesis universalisban*, melyben egyúttal a kanti *magánvaló* is „inkarnálódott” bizonyos értelemben.

Tanulmányom gondolatmenetével nem akartam „apokaliptikus” képet festeni mai, az informatikai forradalommal jellemezhető világunkról. Pusztán azokra a veszélyekre kívántam felhívni a figyelmet, melyek sok pozitív vonása mellett benne rejlenek. Hiszen összességében ez a radikálisan új létszituáció csak a reneszánsz nagy fordulatához és a könyvnyomtatás feltalálását követő felgyorsuló fejlődéshez hasonlítható.

JEGYZETEK

¹ Absztraktabb formában jó példa erre a bármilyen transzcendens módon, „világon kívülként” elképzelt isteniben mégis mindig jelen lévő érzéki mozzanat, ahogy például Newton a *teret* Isten érzékszervének nevezi, s így felfogása szerint a térben mozogva és létezve állandóan érintkezésben vagyunk Istennel. Mondhatnánk a *tér* Newton „katedrálisa”, absztrakt valósága.

² Mintegy fantomszerű, csontvázra csupasztított és röntgenszerű felvételként megvilágított, „továbbfejlesztett” kibernetikai modellje a derridai struktúrának a komputer- és internetvilág, mely nem „virtuális”, hanem *második*, saját törvényekkel rendelkező, árnyékszerű *valóságként* telepedett életünkre, kiszorítva, illetve *mind szövevényesebben közvetítve* s részben akcidentálissá és esetlegességek mezejévé téve az eredendő, első valóságot. A komputer-„valóság” ugyanúgy *fragmentum* jellegű – függetlenül a tá-

rolt információk természetétől és mennyiségétől, tendáljon ez bármennyire is a „végtelen sok és sokféle” felé –, mint a derridai struktúra *írása*. Csakhogy a komputer esetében a megismerő aktivitás (aminek Derridánál még jelentése és értelme volt), a „szabad”, tetszőleges *válogatás* „aktivitására” redukálódik. Ennek a válogatásnak a „tetszőlegessége” azonban megtévesztő, s a labirintusban élelmet (vagy kijáratot) kereső egérnek az *adott*, lehetséges utak közötti válogató „szabadságához” hasonlít. Ha azonban megfejtettük a kódot, s megkaptuk, jobban mondván magunkba tápláltuk a keresett, számunkra külsőként adott, minden saját megismerési tevékenységünkől független információt, akkor az a maga *fragmentum* és *rész* voltában is úgy hat ránk, mintha az *egészhez* kaptuk volna meg a minden titkot felnyitó kulcsot, vagyis a (megismerő) deszifrázás problémája rövidre zárult (szemben a derridai *írással*, amely – magánvalóan – mindig túlmutat önmagán, s további rejtélyek és az *eredendő, első valóság* „nyelvezetéből” fakadó „rejtvények” megfejtésére ösztönöz).

³ Epikurosz szerint az istenek a világközi terekben (intermundiumok) laknak, s nem avatkoznak a világ dolgaiba.

⁴ A fentiekben mit sem változtat, hogy rengeteg ember nem is ismeri a számítógépet. Itt a társadalmi struktúráról és ennek technikai-hatalmi viszonyairól mint *valóságról* van szó, részben hasonlóan ahhoz, ahogy egy ókori közösség esetében a város istenében (vagy isteneiben) való hitet mint az egyént vasmarokkal odakötő valóságot értettük.

⁵ A semmi a filozófiában (önmagában) éppoly megfoghatatlan, mint a *pont* a geometriában. Önmagában csak (képzetes) *idealitása* van (ahogy a *pontnak* is), aminek konkrét tartalma, hogy mindig valamihez képest, valamire vonatkoztatva *semmi*. Így van ez még az olyan szélsőségesen „absztrakt” összefüggésekben is, mint Hegelnél *A logika tudománya* elején, ahol a *semmi a létre*, az egészen absztraktan, *üresként*, abszolút *ürességként* elgondolt létre vonatkozóan *semmi*, a lét *semmije*. A mi esetünkben a komputervalóság a környező *életvilágot* mint öntörvényű, eredendő valóságot bizonyos értelemben *semmi*, miközben ez transzcendensként, mint *törlessjellel áthúzott* „Isten” ott kísért mögötte. Az egész struktúra megfordult, s a feje tetejére állt: míg korábban az eredendő, fizikai-emberi valósággal szemben tételeződött (vallásilag) egy transzcendens, isteni valóság, egyszóval a *transzcendens Isten*, most ez a transzcendencia magába a földi, emberi világba szorult.

IRODALOM

- Baudrillard, J. (1997): *Az Azonos pokla*. In *A rossz transzparenciája*. Budapest, Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermedia.
- Husserl, E. (1998): *Az európai tudományok válsága*. I–II. köt. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.

Mátay Melinda

FIATAL ELIT ÉRTELMISÉGIEK SZOCIALIZÁCIÓJÁRÓL

„Ez nem privilégium, ez valamiféle állapot, amiben benne vagyok.”
(Egy interjúalany)

Az itt következő tanulmányban egy olyan OTKA-kutatás elméleti háttérét, folyamatát és eredményeit összegzem, amely 1998 és 2002 között az Oktatókutató Intézetben zajlott.¹ A kutatás során azoknak az elsősorban humán, budapesti elit értelmiségi csoportoknak az utánpótlási bázisát vizsgáltam, amelyek a rendszerváltás során számarányukat tekintve a többi értelmiségi csoporthoz képest jelentősen nagyobb arányban kerültek politikai és kulturális elit pozíciókba.²

Két ifjúsági korosztály, az 1958–1967 és az 1968–1977 között születettek szocializációs csomópontjait hasonlítottam össze annak megragadása céljából, hogy e korosztályok tagjai várható mintaadóvá válásuk esetén életútjukból, családi indíttatásukból, intézményi pályafutásukból adódóan milyen mintákat, életstratégiákat, értékorientációkat fognak képviselni, milyen típusok és milyen tipikus különbségek, töréspontok érhetők tetten a két korosztályon belül, illetve a két korosztály között az életutak, az elitbe kerülési stratégiák, az életvitel, a jövőképük és a lehetőségek tekintetében.

A KUTATÁS MÓDSZERÉRŐL

A kutatás során harminc mélyinterjú készült 1998 és 2001 között, melyeket kiegészítettem egy 1993–1994-es hasonló vizsgálat³ 15 fős mintájának újraelemzésével. Az interjúalanyok megkeresése hólabda-módszerrel, személyes ismeretségek, ajánlások alapján történt. Kiválasztásukkor az alábbi szempontoknak volt szerepük: legyen egy vagy több, elsősorban humán felsőfokú végzettségük, esetleg már valamilyen tudományos fokozatuk (doktori, PhD), vagy éppen közel álljanak a végzettség megszerzéséhez. Előnyt jelentett, ha már komoly mennyiségű és ismertségű publikációval rendelkeztek, vagy ilyen jellegű publikációk születtek róluk, tanítottak valamilyen felsőoktatási intézményben, elnyertek egy vagy több külföldi ösztöndíjat, vagy szakterületükön valamilyen presztízs értékű díjat, aktívan részt vettek valamilyen civil szerveződésben, kezdeményezésben, esetleg annak vezetőivé váltak; ha már szerepeltek valamilyik *Ki kicsodában*, ha valamilyen országos döntési jogkörrel bíró pozícióban voltak, illetve annak várományosai lehettek; ha vala-

melyik elit gimnáziumba jártak (például Apáczai, Fazekas vagy piaristák). A kutatás során fontos kiválasztási szempont volt az is, ha az ajánló (aki maga is ennek a korcsoportnak a tagja, illetve maga is interjúalany volt) úgy gondolta leendő interjúalanyomat ismerve, hogy kvalitásai, a számára megjelenő mintaadás folytán az illető tíz év múlva biztosan valamilyen „elit-szerep” birtokosa lesz. (Ezt a szempontot abból az aspektusból is döntő fontosságúnak tartom, hogy az adott mikromilió aktorainak értékválasztásaira és szempontrendszerére is jellemző lesz, hogy kit milyen paraméterekkel képzelnek el egy ilyen mintaadó szerepben.) Előnyt jelentett még természetesen a budapesti születés, illetve a családok budapesti származása, de minimum kritérium volt, hogy az interjúalany legalább tíz éve Budapesten éljen.

A 45 interjúalany közül 23 az 1968–77 között, 22 pedig az 1958–67 között született korosztály budapesti, elsősorban humán vagy ahhoz közel álló értelmiségijeiből került ki. (A mottóban szereplő mondat egyébként az egyik interjúalanytól származik.)

Végzettségüket tekintve van köztük bölcsész, szociológus és pszichológus, jogász, lelkész, pap, közgazdász, filozófus, programtervező matematikus, operátor, esztéta, színházrendező, építész, informatikus, szociálpolitikus, szociálpszichológus, pszichiáter, zenész, irodalomtörténész, tanár és néprajzos. Foglalkozásuk szerint többen tudományos kutatók (ELTE, BKAÉ, MTA), multinacionális cégeknél dolgoznak adótanácsadóként, trénerként, középvezetőként, saját intézményesített kulturális vállalkozásuk van itthon vagy külföldön, könyvtárigazgatók, tanárok a felsőoktatásban, politikusok, újságírók, írók, főszerkesztők, előadóművészek, költők. Az 1958–67 között születettek közül 15 férfi és 7 nő, az 1968–77 között születetteknél 14:9 az arány szintén a férfiak javára. Az idősebb korcsoportból 4:1, a fiatalabbak közül 2:1 arányban születtek Budapesten. 2002-ig 25-ükről jelent meg ismertető szócikk valamelyik *Ki kicsodában*.

A rögzített interjúkhoz a korábbi (1993–1994-es) interjúk alapján speciálisan létrejött vezérfonalat használtunk,⁴ mátrixainkat is az újraelemzés során kialakított szisztéma szerint készítettük el. Az 1993–94-es vizsgálat feltáró jellegű volt, strukturálatlan életútinterjúkat vettünk fel. Ezekből a szövegekből kiindulva készítettem vezérfonalat az OTKA-kutatáshoz szükséges interjúkhoz. Tulajdonképpen olyan induktív eljárási technikát alkalmaztam, amely a pszichológiai, pszichoterapeutai, kultúrantropológiai gyakorlathoz áll közel. Abból indultam ki, hogy az interjúk készítésekor az interjúszituációban a keretek konstansak voltak, azaz az interjúalanyokat a konstruált „fiatal, budapesti elit értelmiségi” csoporthoz tartozó voltuk miatt kerestem fel, és ebben a kontextusban kértem fel őket életútjuk elmesélésére. S bár előzetes vezérfonal nem készült, egy spontán vezérfonal mégiscsak kialakult az interjúk során: az interjúalany és az interjúkészítő közösen alakította ki azokat az életútállomásokat, amelyek fontosnak bizonyultak az interjúk kezdetekor felvázolt „elit értelmiségivé válni” keretnek az összefüggésében. Így alakultak ki a standard kérdések és témakörök: az „elit értelmiségi szerephez való viszony”, az elit-percepció, a család (mobilitása, testvérek jellemzői, a szülők házasságának tartóssága, a pártokhoz, vallásokhoz való viszonyok, anyagi helyzet és életmód, konfliktushelyzetek, történetek, legendák, lakóhelyek, saját család alapítása), az iskola (bölcsőde, óvoda, általános iskola, középiskolák, felsőoktatás, kollégiumok, az iskolákhoz, tanárokhoz való viszony), az életmód, életvitel, életstílusok a tinédzserkorban és a fiatal felnőttkorban (iskolatársakhoz, kortársakhoz való viszony, olvasmányélmények, a hagyományos médiumoktól a filmekig, civil és szabadidős szervezetek, öltözködés, divatirányzatok, zenei ízlés és magatartásminták, értékek), Nyugat-képek és utazások, a politikai szocializáció (családi és iskolai tren-

dek, iskolai ifjúsági szervezetek, az ellenzékiességhez való viszony a nyolcvanas–kilencvenes években), a pályakezdés és a felnőtt évek kezdetei. Olyan közös narratívaként értelmeztem az interjúkat, amelyben a szocializációs folyamat elbeszélése során az interjúalany és az interjúkészítő egy együttesen kidolgozott prezentációját hozta létre az elit értelmiségi szerep kialakulásának, a sarkalatos és szükséges állomásoknak, kiemelve azokat a témákat, amelyek az elitbe kerülési stratégiákban megerősíthették, illetve elbizonytalaníthatták az alanyokat. Ennek alapján az interjúszövegekből kiindulva felállítottam és folyamatosan bővítettem egy olyan feldolgozási szempontrendszert, amely az interjú többségében megjelenő információkon alapult,⁵ majd ennek az utólag konstruált vezérfonalnak a mentén dolgoztam fel újra a régi interjúkat. Így egy olyan többszempontú mátrix állt rendelkezésemre, amely egyrészt lehetővé tette az 1993–1994-es interjú teljes kvalitatív elemzését, másrészt alkalmas volt az új interjú elkészítésekor a vezérfonal megalkotására, és nem utolsósorban módot adott az 1993–1994-es és az 1998–2001-es interjú szisztematikus összevetésére. Az összességében 45 életútinterjúból álló anyagot már elég nagy mintának tartom ahhoz, hogy általánosabb következtetéseket is le lehessen vonni belőle a „fiatal, elit értelmiségiek” konstruált csoportjára vonatkozóan.⁶

ELIT ÉRTELMSÉGIEK ÉS A FIATAL-STÁTUS

Bourdieu szerint mind az elit, mind az értelmiség különböző szakmai csoportjai olyan szintetikus kategóriáknak tekinthetők, amelyek konstruált fogalomalkotáson alapulnak, és az oda való be-, illetve kikerülés mechanizmusai állandó harc tárgyát képezik az adott mezőkön belül és között a mindenkori társadalomban.⁷ Ennek a harcnak lehet egyik szegmense a különböző kulturális objektívációk birtoklása: a „kritikai nyelv kultúrájának” beszédközössége,⁸ a „tudás teleológiai összetevőinek” birtoklása a technikai szakismeretek felett,⁹ vagy a szabadság és a függetlenség birtoklása a státusinkonzistens helyzetbe ágyazott társadalmi szerep révén.¹⁰ Folyhat ez a harc az adott történelmi helyzettől, társadalmi és értékrendszerektől függően a rendies jellegű szimbólumokért, a társadalmi hierarchiában betöltött magasabb pozíciókért, presztízsekért, a gazdasági erőforrások birtoklásáért, különböző gazdasági, politikai, kulturális tőkefajtákért, az egyes tőkefajták konvertálhatóságának a pozicionális lehetőségeiért vagy a formális hatalommal szembehelyezkedő értékmintaadás birtoklásáért a társadalmi diskurzustól függően.¹¹ Az idődimenzióból adódóan pedig ennek a versengésnek permanensen létezik egy korosztályi, nemzedéki vetülete is: az elit és az elit értelmiség csoportjainak arculatára jellemző lesz utánpótlási mechanizmusaiknak nyíltsága vagy zártsága, a származás, a képzés, az oda való bekerülés intézményes kereteinek, a kapcsolati hálóknak a jellegzetességei, valamint az egyes személyekhez kapcsolhatóságának, az „elitspecifikus tulajdonság” tulajdoníthatóságának az ismérvei. Ebben a kontextusban a „középső pozíciók birtokosainak” jellegzetességei magyarázóerővel bírhatnak az elitcsoportok utánpótlási mechanizmusainak megértéséhez.

A demokrácia és a piac kiépülésével, a globalizációs tendenciák felerősödésével, az értelmiség osztályosodásával, a hazai elit és értelmiségi elit csoportok átrendeződésével, átalakulásával párhuzamosan a fiatalok felnőtté válási periódusa – mintaadó csoportjaikhoz

képeket jelentősen – kitolódott az időben. A „tinédzser” és a posztadoleszcencia fogalmainak megjelenése jellegzetesen XX. századi fejlemény: az iskolába járás meghosszabbodásával, a kereső munkavállalás későbbi megkezdésével, a családalapítás kitolódásával és a szülői családtól való függetlenedés elhúzódásával a felnőtt szerepek teljes vállalása sok esetben csak a 30–35. életév környékén következik be a fiataloknál. Meghosszabbodik az utódok „reproduktív ideje”, és a társadalmi distinkció hatékony eszközeként bizonyul az az időmennyiség, amelyet tervszerűen és intézményesített keretek között a kulturális örökség elsajátítására fordítanak a fiatalok: bizonyos képzési idők általánossá válnak, s más társadalmi csoportok számára is normává, „standard idővé” lesznek (például a rendszerváltást követően a PhD-képzés általánossá válása ennek jó példája).¹²

A fiatal-státus egy olyan átmeneti életperiódust alkot a gyermekkor és a teljes értelemben vett felnőttkor között, amely egyrészt az egyén önmagára találásának, identitástudata kialakulásának időszakát képezi, másrészt pedig azt az életszakaszt jelöli, amelyben a főhivatású keresői tevékenységhez vezető fázisban „lavírozik” az individuum. Ennek a státusnak a megjelenése Magyarországon részlegesen és a különböző ifjúsági rétegekben igen eltérő minőségben és előjellel ment végbe a piac és a politikai intézményrendszer átalakulásával párhuzamosan. Eközben az elit értelmiségi csoportok körében gyakran nemzedéki, generációs, korosztályi viták diskurzusában jelentek meg az egyes elitcsoportok érdekérvényesítő törekvései.¹³

Interjúalanyaim két korosztály reprezentánsai, s bár sok minden összeköti őket, mégsem beszélhetünk manheimi értelemben egyiküknél sem nemzedékről vagy generációról.¹⁴ Az 1958–67 között született interjúalanyok az 56-ot követő kádári konszolidáció, az 1968–77 között születettek pedig „az új gazdasági mechanizmus” idején kezdték életüket. Az idősebb korosztály tinédzser- és fiatal felnőttkori időszakának jelentős hányada a rendszerváltás előttre, felnőtté válásuk elindulása az átalakulás kezdetére esett. A fiatalabb korosztály tagjainak tinédzserkora és fiatal felnőtt éve párhuzamosan zajlottak a sorsfordító politikai-gazdasági változásokkal. Már maga ez a történelmi helyzet is hozta magával az eltérő adaptációs technikákat, szocializációs mintákat, életviteli lehetőségeket. Evvel együtt kutatásom során mégis azt tapasztaltam, hogy az életút és a szocializációs folyamat alakulását döntően a családi minták határozzák meg.

A CSALÁDI HÁTTÉR

Az idősebb korosztályúak körében a minta egészéhez viszonyítva magasabb és társadalmi pozícióban nagy ugrásokkal emelkedő tendenciát mutatók), mind a többgenerációs értelmiségi polgári gyökerű családok aránya (a polgári háttér ismérvei a végzettségek, a társadalmi pozíciók, a vagyonok és a nemesi származások, illetve ezek kombinációi voltak). A fiatalabb korosztálynál a mobilitási adatok kiegyenlítettebbek, 5:1 arányú az igen erős mobilitású családok megjelenése, és a családok fele többgenerációs értelmiségi-polgári gyökerű. Körükben jelenik meg markánsan a „vállalkozó” családtípusa, amely elsősorban tőkeerejével segíti gyermekeit az elit pozíciókért folyó versenyben. Ezek a szülők a hetvenes–nyolcvanas években vállalkozókká válnak (gyakran az eredeti

végzettségük szerinti szakmájukat elhagyva) biztosították gyermekeik számára is a végzettségekhez és a pályakezdéshez szükséges tőkét, pénzt. Az idősebbeknél ez a típus még nem jellemző, náluk inkább a végzettségek száma és tartalma volt a családi történetekben a mobilitási tényező.

A testvérek számában és az elsőszülöttség tekintetében jelentős az eltérés a két korosztály meginterjúvoltjai között. Az 1958–1967 között születetteknek a kétharmada egyedüli gyerek, két kivételtől eltekintve (melyből az egyik esetben az interjúalany a testvéreivel adódó nagy korkülönbség miatt egyedüli fiúgyerekként gyakorlatilag egyedül nevelődött) pedig a többi családban is ők az elsőszülöttek. Feltehető, hogy egyedüli vagy első gyerekeként nagyobb figyelmet kaphattak, ami mobilitási esélyeiket növelhette. Az 1968–1977 között születetteknek csak az egyhatoda egyke, és a mintának a fele élvezi az elsőszülöttség „előnyeit” a két-háromgyerekes családokban. Interjúalanyaim szempontjából tehát egészen más családi szocializációs mintákat hordoznak a két korosztály családjai a testvérek tekintetében, azzal együtt, hogy az egykeséget elsősorban a hatvanas évek elejei demográfiai mélyvölgy, a testvérséget pedig az 1967-et követő demográfiai hullám magyarázza.

A saját család alapításának számarányait (5:1) tekintve azonban 35 éves korukig (annak dacára, hogy a fiatalabb korosztály esetében magasabb a nők aránya) nincs eltérés a két korosztályi minta között.

Mindkét korosztály szüleinek esetében az együtt maradás, a tartós, stabil házasságok aránya a jellemző. Mindkét korosztálynál 5:1 az együtt élő és az elvált szülők aránya. Szintén mindkét mintában a kiscsaládos modell a domináns.

Az idősebb korosztály együtödének, a fiatalabbak kétharmadának nem voltak gyerekkorában anyagi természetű problémái, sőt az 1968–77 között született korosztály egyharmadának szüleinél jelentősebb vagyonszerzés is folyt ingatlanépítések és -vásárlások, cég- és vállalkozásalapítások, -működtetések révén. Az idősebbek szülei inkább az állami fenntartású intézményekhez kötődtek.

Az interjúalanyok többsége Budapest „jobb” kerületeiben lakott gyerekkorától kezdve: V., II., III., XI., XIII. (Újlipótváros), majd fiatal felnőtt éveikre ugyanezen kerületekben lett több mint kétharmaduknak saját lakásuk is. A többség nem említett komolyabb, „szakítópróbara utaló” konfliktushelyzeteket a szüleivel kapcsolatban. Kivételként mindkét korosztálynál megjelent az iskolában konfrontálódó, „balhész gyerek” típusa, aki renitens magaviseletével aggódásra és – többnyire elmaradó – nevelési szankciók kilátásba helyezésére készítette a szülőket. (Az alábbi és a későbbi idézeteknél V = válaszoló interjúalany, K = kérdező, zárójelben pedig az interjúk azonosítását szolgáló sorszám.)

„V: ...Az egész családban az volt a duma, hogy teljesíteni kell, de közben a deviancia [...] érték volt. Ez egy ilyen paradox dolog, hogy én ugye azzal voltam normakövető, hogy deviáns voltam.

K: Hogyan volt a deviancia a családban norma?

V: ...Azt mondtam, hogy a nagyapám – mit tudom én – öt ország börtöneiben ült. Hát az is egy ilyen konfrontáció a hatalommal, mondjuk...”

(18. interjú)

Mindkét korosztálynál a gyerekek kapcsán említett nevelési elvek legtöbbszörében a tanulás, a tudás és az egyetemi diploma megszerzése, a valamilyen értelmiségi pályán való

elindulás preferált érték, közvetlenül vagy az esetek többségében közvetett módon elvárt viselkedési minta volt interjúalanyaimtól. Hogy ez az érték tartalma szerint azonban mit jelentett a szülők számára, milyen kritériumokhoz kötődött inkább ez a folyamat, abban a családok mind korosztályi, mind származási háttérükből adódóan különbözőképpen gondolkodtak. A családok egyik típusában – az 1958–1967 között születetteknél kisebb arányban – a tanulás és az értelmiségivé válás olyan evidenciaként jelent meg, amelyben a gyerek önkiteljesítése, kreativitása, érdeklődése, individuális boldogsága állt a középpontban a szellemi tőke elsajátításának révén. Itt az esetek többségében nem szóltak bele a gyermek pályaválasztásába sem, ha azonban felmerült ilyen jellegű konfliktus, akkor végül is a gyerek választása volt a döntő, azt támogatták. Az 1968–1977 születettek között az esetek egyhatodában a szülői hivatás, szakma folytatása vagy nem folytatása volt a konfliktus tárgya; interjúalanyaim ezekben az esetekben a valamilyen más típusú diploma megszerzése utáni foglalkozásválasztásukkor visszakanyarodtak a családi gyökerekhez.

A családok másik típusánál – amely főként az 1958–1967 között születettekre volt jellemző – a szülők intézményhez kötöttebben gondolkodtak, és inkább az egyetemi diploma megszerzésében látták a szellemi tőke, illetve a tudás elsajátításának, az értelmiségivé válásnak a garanciáit. Ezenbelül több szülő is megkülönböztetett „kemény” és „szoft” diplomákat, az előbbin a komolyabbnak, értékállóbbnak, illetve ideológiamentesnek tartott reál, az utóbbin a humán végzettséget értve, és gyermekeik számára a „kemény” diplomát kívánatosabbnak tartva. Az 1968–1977 között születettek esetében ilyen értékszempléttel nem találkoztam, ott inkább a szülők pályaeorientációját befolyásolták – negatívan – hasonló jellegű motívumok.

Az igen erősen mobil családok esetében mindkét korosztálynál indirekt elvárásaként sem jelent meg az értelmiségi pálya, a szülők arról sem tudtak, hová jelentkezik gyermekük, mit tanul, azaz teljes bizalmat élveztek sorsuk alakításakor, nem szóltak bele döntéseikbe, de támogatták azokat. Elért eredményeikre pedig igen büszkéek voltak, bár egy kommunikációs szakadék minden esetben keletkezett a szülők és gyermekeik között, mert a szülők gyakran nem is tudták pontosan, hogy a gyermekük választotta pálya pontosan mit is jelent. Ezeknek a családoknak a nagy részében interjúalanyaim a szabadságot, a kötetlenséget, az olvasás szeretetét és a szeretetet emelték ki szüleik nevelési attitűdjei közül.

A nevelési elvek, pályaeorientációs elvárások szülői attitűdjeinél tehát rokonság fedezhető fel az értelmiségi-polgári gyökerű és az igen erősen mobil családoknál. Mindkét korosztály esetében a megengedő, önkiteljesítést preferáló szülői attitűd volt a jellemző, amelyhez gyakran, de nem feltétlenül hozzátartozott minimumkritériumként egy felsőoktatási intézmény elvégzése.

Az 1958–1967 között születettek egyharmadánál, a fiatalabbak kétharmadánál a nagy családi könyvtáraknak is jelentős szerepük volt interjúalanyaim szellemi fejlődésében, amely útravalóértékkel bírt. A többiek maguk alakították ki az érdeklődési körüknek megfelelő, szintén több ezer kötetre rúgó könyvtárukat.

A szülők MSZMP-tagságának vonatkozásában is igen nagy különbségek vannak a két korosztály között. Az 1958–1967 között születetteknél a családok kétharmadában volt valamelyik szülő párttag, 4-en elvégezték a pártfőiskolát, és hárman komolyabb funkciókat láttak el (párttitkár, Népfőiskolai funkcionárius). Ennél a korosztálynál a családok kevesebb mint egynegyedében volt mindkét szülő párton kívüli. Ezek vagy erősen vallásos, vagy polgári-értelmiségi családok voltak. Ezzel szemben az 1968–1977 között születetteknél a csa-

ládok több mint kétharmadában párton kívüli mindkét szülő, összesen egy apa vállalt KISZ-titkári funkciót az egész mintában.

A szülők szocializációs szűrőjén keresztül a két korosztályi csoport igen eltérő politikai-szocializációs trendeket mutat. Amíg az egyik esetben az állampárthoz való formális vagy funkcionális becsatlakozás a döntő minta, és a kívül maradás passzív ellenzéki attitűdöket sejtet, addig a fiatalabb korosztály szüleinek esetében a passzív kívülmaradás természetesebben megélhető magatartásmintákat hordoz, de néhány családban megjelennek az ellenértékeket felmutató aktív politikai ellenzéki minták is.

Hasonlóan nagy a különbség a vallási tradíciók esetében is. A zsidó vagy keresztény vallási tradíciók fontossága, hagyományörző és identitásképző szerepe 11 esetben továbbvívódott a fiatalabb korosztályhoz tartozó interjúalanyaimnál, akiknek több mint a fele számára fontos volt zsidó származása. Ezeknek a családoknak a többségében a zsidó–katolikus tradíciók keveredése volt a jellemző.

„...Nagyon-nagyon kevés olyan barátom van, aki vagy csak zsidó lenne, vagy csak katolikus [...] Gyerekkoromban az volt a nagy poén, hogy mi »szilesztények« vagyunk, meg »keresztidők«. És ez valahogy így is van az identitásomban...”

(16. interjú)

A vallásos vagy tradicionális családi minták döntően az 1968–77 között születetteket jellemezték. A keresztény és zsidó hagyományokat gyakorló családok *network*-jei és intézményi-iskolai struktúrája között igen kevés volt a személyes kapcsolatokon alapuló átjárás. Mindkét korosztály esetében fele-fele a hívők és nem hívők aránya, az 1968–77 között születettek körében a hit gyakorlata és a tradíciók szerepe hagyománykövetőbb, jóval nagyobb a konkrét közösségekhez kötődés aránya. Az ott szövődő kapcsolatok, támogatások (például külföldi ösztöndíjak, utazások, hosszabb külföldi tartózkodások, az ott kialakuló baráti kapcsolatokon keresztül elérhető többletinformációk) az elitbe kerülés folyamatában is fontos állomást jelentenek. Az 1958–1967 között születettek egyharmadánál a hit individualistább felfogása volt a domináns, és ez elsősorban a transzcendens szint létezésének elfogadását jelentette náluk, felekezeti hovatartozás és vallásgyakorlás nélkül. Fiatal éveikben ez a kapcsolatépítési, identitásérősítő mező nem volt számottevően jellemző. A származásból adódó identitásképző megfogalmazások hangsúlyossága az életútban pedig csak a minta egyhatedében fordult elő.

Időben visszafelé haladva a Kádár-rendszerről nemigen beszéltek az idősebb korosztályúak családjában, inkább a hallgatás, kisebb arányban a lojalitás volt a jellemző. A fiatalabb korosztályok családjainak felében a Kádár-rendszer negatív előjellel téma volt a rendszerváltás előtt is. A legtöbb családi történet az idősebb korosztályúaknál a második világháború és az 1956 közötti időszakból származik, melyeknél az esetek több mint kétharmadában esett szó valamilyen családi sérelemről, megfosztottságról (például hadifogság, deportálás, lakásfoglalás). Náluk 1956-ban megállt a családi emlékezet. A fiatalabbaknál a századfordulótól a második világháború végéig ívelt a családi emlékezet, melynek jellemző motívumai a nagy családi vagyonok mellett a szerencsés megmenekülés és áldozattörténetek voltak. Ezeknek a családoknak az egyharmadában a kádári konszolidáció első éveit is valamilyen sérelemmel, meghurcoltatással indultak. Többük családjából vándoroltak Nyugatra közeli hozzátartozók (vagy 1956-ban, vagy korábban), ami idősebb interjúalanyaim gyerekkorában a kapcsolattartáson, az ajándékokon keresztül hozott

családközelbe egy „másik világot”, később pedig – mindkét korosztálynál – kiutazásokat, nyugati körutakat eredményezett. Nem ez volt azonban az egyetlen „informális kapu” a Nyugat felé: egyik idősebb interjúalanyom szülei amerikai gyerekeket neveltek együtt a fiukkal, másikat pedig két és fél évet élt külföldön a szüleivel. Az 1968–1977 között születettek kétharmada tartózkodott gyerekfejjel hosszabb ideig külföldön a szüleivel vagy rokonoknál, illetve négyen tanultak úgy nyelveket, hogy idehívtak külföldi gyerekeket, akiknek a szülei aztán visszahívták interjúalanyaimat. Ezeknek a meghívásoknak egy része valamilyen egyesületen, klubon keresztül történt (például Rotary Club).

Mindkét korosztályból több mint kétharmaduk nem kötött még házasságot 30-as éveikig, hárman váltak el, és mindkét korosztályból négy interjúalanyuk volt egy, illetve két gyermeke. Legtöbbjüknek azonban vagy már volt több évig, vagy a jelenben is van működő stabil párkapcsolata. Fiatal felnőtt éveiket ezek a kapcsolatok nagymértékben meghatározták, alakították, az esetek felében kapcsolati tőkeként, segítségként is működtek pályájuk alakulásában. Tinédzserkoruktól kezdve szintén a 20-as éveikre tehető a széles baráti körök, az informális személyes kapcsolatok, támogatói hálózatok felépítése; ez a szociális vagy társadalmi tőke kialakításának a periódusa, amely egy szabadságközpontú individuális életformát is jelentett. Ez legtöbbjük esetében nem kapcsolódik össze egy tudatos „elit-szerepre” való készüléssel, hanem mint életforma, életstílus természetesen hozzátartozik a mindennapjaikhoz. Többségüknél a családalapítás életszakasza feltehetőleg a 35–40-es éveikre tolódik, huszonéves időszakukat az egzisztenciateremtés, a kapcsolati háló alakítása és az önálló életvitel megteremtése töltötte ki nemüktől függetlenül.

ISKOLÁK ÉS DIÁKÉVEK

Mindkét korosztály zömmel a körzeti általános iskolában kezdte meg tanulmányait. Kivételként fordult elő tudatos szülői iskolaválasztás. Az idősebb korosztály egyharmada, a fiatalabbiknak a fele értékelte negatívan az általános iskolához fűződő viszonyát, rossz és unalmas órákra, színvonaltalanságra, „pocsolyahangulatra”, a tanár-diák viszonyban a személyes kapcsolatok hiányára emlékeztek. A fiatalabb korosztályban ideológiai jellegű konfrontatív helyzetek nem említődtek a tanárokkal való kapcsolatban. Egy-két esetben azonban világnézeti-vallási hovatartozásuk miatt ők is kerültek kiszolgáltatott helyzetbe az iskolákban, de ezekben az esetekben a szülők védelmet tudtak nyújtani, ellentétben a korábbi korosztály szüleivel. Negatív élményeik ellenére általában jó vagy majdnem kitűnő tanulók voltak, az esetek egynegyedében felső tagozatban valamilyen kiemelkedő teljesítményt nyújtottak egy vagy több szaktárgyból, részt vettek, illetve nyertek tanulmányi versenyeken. Ezek a teljesítmények viszonylag elfogadhatóvá tették az iskola számára a gyermek egyébként „deviánsnak” minősített, egy részüknél a maguk számára is vállaltan deviáns viselkedésmódját.

A középiskolához való viszonyban eltérés mutatkozik mind tartalmában, mind előjelében a két korosztály között. A fiatalabbaknak jóval kevesebb autoritásproblémájuk volt (csakúgy, mint az általános iskolában), kétharmaduk (az általános iskolai élményeik után egy nagy fordulattal) szívesen emlékezett vissza középiskolájára. Értékvállalásaikat nézve pedig igen eltérő elitmintákat közvetítettek a hagyományos állami elit (azon belül az általuk

megkülönböztetett „versenyistálló” vagy csak „liberális” szemléletű) és az egyházi elit gimnáziumok. Az 1958–1967 között születettek egynegyede volt elégedett középiskolájával, a többieknél fölerősödött az általános iskolai negatív élmények trendje, amelyek sok esetben kapcsolódtak autoritás- és ideológiai konfliktusokhoz. Több interjúban fogalmazódott meg az a tapasztalat, hogy az iskolák a hetvenes–nyolcvanas években nem tudtak integrálni alternatív értékrendeket, illetve elzárkóztak azok tudomásulvételétől, nem engedtek beszélni róluk: elfojtották például a hívő életvitelt, a zsidó identitás vállalását, a valamely ifjúsági szubkultúrához tartozás vagy az avval való szimpatizálás tényét, a beat-irodalmat, az alternatív politikai ideológiák, trendek megvitatását, a róluk való kommunikációt. Ilyen irányú törekvéseit interjúalanyaim többsége az iskola falain kívül (többnyire valamilyen civil szervezetben vagy baráti társaságokban) tudta megvalósítani, és alternatív értékválasztásaik iskolán belüli vállalása miatt alkalmanként konfrontálódtak a tanárokkal vagy az iskola vezetésével. Az 1968–1977 között születetteknek jóval kisebb arányban fordultak elő erős konfrontációk, így a baráti-szülői segítségnyújtás mellett a tanári szövetségesek megtalálása is ritkábban fordult elő élettörténeteikben, mint az idősebb korcsoportban.

Az 1958–1967-es évszámot kétharmada, a fiatalabb korosztályból pedig szinte mindenki vissza tudott emlékezni egy vagy több pozitív tanárszemélyiségre, akik az 1958–1967 között születetteknek elsősorban a személyes teljesítményükkel emelkedtek ki a többiek közül: mást akartak, mint a többi tanár, nagy szakmai tudással rendelkeztek, saját stílusuk, jó kommunikációs készségük volt, le tudták kötni diákjaik figyelmét. Ez a jellemvonássor egy olyan pozitív tekintély mintát mutat, amelyben a személyes teljesítmény a mérvadó egy távolságtartóbb, de szeretett tanár–diák viszonyban. Az 1968–1977 között születettek pozitív tanármentait inkább a kapcsolatorientáltság, a tanár–diák viszony személyes jellege jellemezte: a felidézett pedagógusoknak volt hivatástudatuk, lehetett velük beszélgetni, igazán törődtek a problémával küszködő diákokkal is, életbölcsessel rendelkeztek, elismerték diákjaikat teljes valójukban.

Mindkét korosztályban kiemelt jelentőségük volt a kimagasló teljesítményeknek az iskolában. Az ezt felmutató fiatalok több mint kétharmada emellett valamilyen „deviáns magatartásmintáról” is mesélt magával kapcsolatban, amit – szerintük – tanulási teljesítményük miatt viselt el az iskola. Mindkét korosztályban típus értékű ez a kamaszmodell: a tehetség, akire nem vonatkoznak az iskolai átlag szabályai, teljesítményei miatt azonban az iskola elnézi neki normaszegéseit; ő más, mint a többi, máshol húzódnak a határai.

Mindkét korosztálynál megfigyelhető továbbá egy olyan másik kamaszmodell is, aki – szintén jó teljesítményei mellett – követ el ugyan normaszegéseket, de sohasem lépi át azt a határt, ahonnan már komolyabb botrány származhatna kihágásaiból, esetleges konfliktust idézve elő a család és az iskola között.

Egyik korosztály interjúalanyainál sem okozott különösebb nehézséget a felsőoktatási intézményekbe való bekerülés, és tanulmányi nehézségek továbbra sem jellemezték őket életútjukon. Az idősebb korcsoporthoz tartozóknak majdnem a fele módosította a felvételihez képest az egyetemi éve alatt vagy közvetlenül utána a végzettségét. A fiatalabb korosztályúak kevesebb mint egyharmada módosította pályaeorientációját a felvételt követően, érdeklődési körükön belül maradva. Több mint kétharmaduk azonban – az idősebbekkel ellentétben – az egyetemet követően részt vett még valamilyen posztgraduális képzésben is (különböző szakképzések, CEU, PhD). Az 1958–1967 között születetteknek inkább a máso-

dik, harmadik egyetem elvégzése volt a jellemző, egy-két esetben fordult elő a doktori, illetve a PhD-fokozat megszerzése.

Mindkét korosztályban alacsony azoknak a száma, akik elégedettek voltak felsőoktatási intézményük szakmai színvonalával. Ugyanakkor az idősebbek közül mindegyikük, a fiatalabbaknak a fele említett egy-egy vagy több tanárt, aki hatással volt rájuk, akit szerettek a becsületességükért, a tudásukért, a stílusukért, az okosságukért vagy a hitelességükért. A fiatalabbaknál már jóval kisebb arányban, szinte nem is fordultak elő bensőségesebb „mester-tanítvány” kapcsolatok, és dominánssá vált a külföldi ösztöndíjak, a hosszabb kinttartózkodások gyakorlata az egyetemi és az azt követő évek alatt. Míg az idősebb korosztályban kiemelt presztízsértékkel bírt egy-egy hosszabb külföldi ösztöndíj elnyerése, addig ez a fiatalabbak körében már általános gyakorlattá vált, a presztízs súlypontja a képzőhely minőségére, a világmezőnyben kiemelt hírére, rangjára helyeződött át. Eközben tartós külföldi szakmai és baráti kapcsolatokat is kötöttek, az idősebb korosztállyal ellentétben *network*jük nemzetközi.

Az egyetemi képzés meghosszabbodása a szakmai karrier szempontjából a PhD-képzéshez kapcsolódik, amely fiatal felnőtt éveiben inkább a fiatalabb korosztályt érintette. Olyan „ráadásnak” értékelték a képzést, amely inkább adminisztratív lépcsőfokként, belépőként szolgált szakmai életútjukban, semmint új ismeretek, a szellemi tőke befogadásának intézményeként.

Mindkét korosztálynál magas a részvételi arány ebben az életperiódusban a nem vagy titokban intézményesült szerveződésekben, a civil szervezetekben. Ez az idősebbeknél a szabadidős társaságokban, a demokratikus ellenzékhez kapcsolódásban, az önképzőkörökben, a diákönkormányzatokban és a FIDESZ prealakulataiban artikulálódott. A fiatalabbak is hasonlóan aktívak voltak: szerveztek tüntetéseket, csináltak filmfesztivált, rádiót. Ezek a vállalkozások – csakúgy, mint az idősebbeknél – az intézményesüléssel párhuzamosan jelentősen átalakultak. Pályaiükre azonban – a korábbi korosztály tagjaival ellentétben, akik közül többen e folyamat eredményeképpen váltak profi politikussá – a politikától való elég rövid időn belüli eltávolodás a jellemző a kultúra és a művészetek irányába.

Az 1958–1967 között születetteknek több mint fele, az 1968–1977 között születetteknek egyharmada már dolgozott egyetemi éve alatt vagy azt megelőzően is, és többségük olyan pénzkereseti lehetőséget talált magának, amely az egyetemi időszakot követően is elindította őket szakmai pályájukon. Másképp fogalmazva: az idősebb korosztályra jellemzőbb volt, hogy szakmai karrierjük alapjait egyetemi éveik alatt az intézmény végzésével párhuzamosan alakították ki. A fiatalabb korosztály erre egyrészt több időt szánt, másrészt a képzési idő kitolódásával ez a folyamat többnyire az egyetemi éveket követően, a posztgraduális képzésekkel párhuzamosan, főként az ösztöndíjak elnyerésekor ment végbe. Egyetemi vagy azt követő éveik alatt a fiatalabb interjúalanyaim többsége – az idősebbekre ez egyáltalán nem volt jellemző – valamilyen más, posztgraduális vagy szakképesítést is szerzett: például a CEU-n valamilyen posztgraduális képzésben vettek részt, valamilyen pszichoterápiás módszerben lettek vezetővé, vagy szereztek gyakorlatot (pszichodráma, pszichoanalízis, táncterápia), elvégezték az újságíróiskolát, szakmai referenciákat gyűjtöttek munkájuk révén külföldön. Ezen szakképesítések megszerzésének jelentős hányadához gazdasági tőkére is szükségük volt, amit kisebb arányban maguk, nagyjából családjaik biztosítottak számukra. A posztgraduális képzések versenyében a háttérben egy tőkeerőverseny is zajlik a „jogosítványokkal”¹⁵ legitimált elitpozíciókért.

A mi a két korcsoport életmódját, életvitelét és életstílusát illeti: olvasási szokásaikban eltér a két korosztály. Az idősebbek rendszeresen és nagyon sokat olvastak gyerekkoruktól kezdve, a fiatalabb korosztály felére ez nem volt jellemző. Ők inkább jártak társaságba, moziba, színházba, szenvedélyesen jóval kevesebben olvastak közülük. Mindkét korcsoportban domináns a klasszikus hazai és külföldi irodalom fogyasztása. A hagyományos médiumokat felnőtt fejjel egyik korosztály sem vette folyamatosan igénybe, mint egy felüknek tévójük sincs.

Az egyszerű, a külsőségektől mentesebb öltözködési stílus inkább a fiatalabb korosztályt jellemezte tinédzserkorában. Az idősebb korcsoport egyharmadánál az alkohol fogyasztása, az alkalmankénti „nagy berúgások” voltak a dominánsak, a fiatalabbak közel felénél a könnyű és keményebb drogok kipróbálása vagy rendszeres fogyasztása volt a jellemzőbb. Említésre méltónak tartom, hogy a drogfogyasztási szokásoknak az elitbe kerülés kiválasztási szempontjainak figyelembevételekor is szerepük volt ajánlóim számára: volt olyan tehetséges jelölt, aki amiatt nem került be a mintába, mert ajánlója szerint kvalitásait tekintve abszolút esélyes lenne ugyan az elitszerepre, de nem biztos, hogy tíz év múlva élni fog.

A kortársakhoz való viszonyaikban korosztályi eltéréseket nem tapasztaltam. Mind-egyikőjükre jellemző volt a nem intézményes (iskolán, illetve osztályon kívüli) keretek preferálása a barátságok megválasztásakor, mindkét korcsoportban erős kisebbségben voltak azok, akiknek barátai az osztálytársai voltak. Kapcsolatépítéseik igen kis százalékára volt jellemző a formális vezetői szerep felvállalása, ennél nagyobb arányú volt a kortárs csoporton belüli informális vezetők aránya. De legjellemzőbb – főként az általános iskola időszakára – a kívül maradás, az egyedüllét maradt egy-két iskolán, illetve osztályon kívüli mélyebb barátsággal. Az idősebbeknél ez a trend a középiskolában is folytatódott, a fiatalabbak már ebben az időszakban aktívabb társasági életet éltek. Mindkét korosztály egynegyedére volt jellemző a valamilyen alternatív, nagy kohéziójú, mintaadó kiscsoporthoz tartozás élménye, amely az idősebbeknél konfrontációval párosult az iskolákban; a fiatalabbaknál ilyen természetű konfliktus nem fordult elő. Interjúalanyaim az esetek több mint egyharmadában választottak idősebb barátokat más évfolyamokból. Az egyetemi évek aktív társasági együttlétekkkel párosultak, a gimnáziumból kevesebb, az egyetemről több barátságuk is megmaradt mind a mai napig. Míg az idősebb korosztály baráti kapcsolatai hazaiak voltak, addig a fiatalabbak egyharmada mély érzelmi kötődésekről mesélt külföldi barátai kapcsán.

A párválasztás több esetben jelentett segítséget a fiatalabbak, mint az idősebbek számára, illetve a fiatalabbak sokkal kommunikatívabbak, szabadabbak voltak magánéleti szálaik felidézésekor, és fontosabbnak tartották a magánélet szerepét a társadalmi vagy szociális tőkájük képződésében.

Civil és szabadidős szervezeteknek mindkét korosztályban élményadó szerepük volt, de tartalmukban jelentősen különböztek egymástól. Míg az idősebb korosztálynál az identitáserősítő zsidó és egyéb vallási közösségeknek jutott meghatározó szerep a társadalomtudományi és művészeti alkotókörök mellett, addig ez utóbbiaknak a fiatalabb korosztálynál nem volt szocializációs szerepük, és a vallási közösségek maradtak azok, amelyek meghatározóak voltak az azt gyakorló kisebbség körében. Emellett azonban az egyéb szabadidős

tevékenységeket folytató egyesületeknek, szerveződéseknek (zene, tánc, rajz, ének, foci) megnőtt a szerepük, de vezetőiket a fiatalabbak nem emlegették olyan pozitív mintaként, mint tették azt az 1958–1967 között születettek. Pályaválasztásukban is kisebb súllyal estek latba a civil körökből kiinduló tevékenységek, mint idősebb kortársaiknál (társadalomkutató, filozófus, művész, politikus), kivéve azokat az eseteket, amikor maguk alakítottak ki kulturális indíttatással ilyen jellegű szervezeteket (Gömb-tévé, OF, Sziget Rádió, Multiplex) egyetemistaként, a felnőtté válásukkal, a szülőkről való leválásukkal párhuzamosan.

Az 1968–1977 között születettek egyötödénél a nem intézményesült közösségi együtt-lételeknek mély családi hagyományai voltak. Ezek a gyerekek – szüleik szervezése jóvoltából – kiskoruktól kezdve összejártak a szülők barátainak gyerekeivel, a szülők által kezdeményezett nyári önképzőtáborokban vettek részt. Ez – saját elmondásuk szerint – igazi terepe volt az elitszerepre való felkészülésnek, és rengeteg később fontossá és mélylyé váló baráti kapcsolatot is adott a számukra. Az ő esetükben a minta nem egy szervezetvezető, hanem valamelyik családtag vagy barát volt. Míg a többiek saját civil szervezetük alakításakor korábbi vezetőikre emlékeztek vissza, addig ők – önállóságukkal párhuzamosan – a szülői mintákat követve „saját arcukhoz”, igényeikhez szerveztek civil szervezeteket, nagyobb rendezvényeket Budapesten.

Interjúalanyaim 25 és 35 éves koruk között merőben más attitűddel viszonyultak a Nyugathoz, igen eltérő benyomásaik, képük volt a fejlettebb országokról és a saját helyükről a földgolyón. (Kelet-Közép-Európáról viszont hasonlóképpen vélekedtek: a térség jellegzetességei lényegében azonosak voltak a gyerekfejjel itthon megélt viszonyokkal.) Bár mindkét korosztályból jártak Nyugaton, az 1958–1967 között születettek fele számára ez olyan, kizárólag pozitív benyomásokat hozott, amelyek itthoni életükben hiányként jelentkeztek, nem adattak meg a számukra: az életszínvonal magasabb volta, az emberi kapcsolatok szabadabb, egyenrangúbb minősége, az ottani szemléletek, gondolkodásformák nyitottsága emelkedett ki a hazai alacsony életszínvonalal, a hierarchikus kapcsolati dinamikákkal és a zárt, betokosodott gondolkodásformákkal szemben. Erősen idealizált, az adott országok között különbséget nem látó, koherens Nyugat-képpel rendelkeztek, amelyben a magyarországi viszonyok elviselendő rosszként, negatívumként értelmeződtek. Az 1968–1977 között születettek jelentős hányada több időt töltött külföldön, és az élmények szemléletváltó szimbolikus határvonala nem a Kelet–Nyugat, hanem a kontinensek, világ-részek és a kultúrák között húzódik. Többen intenzív baráti kapcsolatokkal is rendelkeznek szerte a világban, amelyek jelentős hányada a külföldi alternatív, „lavírozó”, általuk szabadnak nevezett fiatalokhoz kapcsolja őket, akik – számukra szimpatikus – életvezetésükkel arra adtak nekik mintát, hogy nem kapcsolódtak be a nyugati típusú karrierépítésbe.

POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓS MINTÁK

Mint ahogyan arról a családi háttérrel bemutatott részben már volt szó, az 1958–1967 között születettek családjainak kétharmadában valamelyik vagy mindkét szülő tagja volt (esetenként funkciókat is vállalt) az akkori hatalom egyik fontos legitimizációs bázisát képező MSZMP-ben. Ehhez képest mindössze kétszer voltak a szülők családi terük-

ben is (identitásuk vállalt részeként) lojálisak a hatalommal, és az esetek többségében a szülőket egy sajátos „viszontkettősség” – a nyilvános és a magánszféra kommunikációs megnyilatkozásaiban megnyilvánuló kettősség – jellemezte a Kádár-rendszerrel szemben. Ennek két jellemző aspektusa volt: az egyik a Kádár-rendszerrel, a hatalommal való kompromisszumkötés stratégiája, amely egyúttal a mindennapi, helyi szintű politikai praxisban való jártasságot, informáltságot is eredményezett, a másik pedig ugyanennek a hatalomnak, azon belül is elsősorban ideológiájának a kizárása, elutasítása a családok mikromiliójából. Egy olyan „mimikri-azonosulásról” vagy „hasított” politikai identitásvállalásról¹⁶ van szó ebben a kontextusban, amely a családok többségén belül nem tartozott hozzá a személyes identitáshoz, de szükséges és minden esetben individuálisan vállalt momentuma volt a család fenntartásának annak határain kívül.

Egyrészt a tudás, a teljesítmény és a személyes érdeklődés családi értékei pozitív motívációként, másrészt a politikához-hatalomhoz való viszonyok kettősségekre épülő, elfojtó és „mimikri-azonosulási” családi technikái párosulva a családok korábbi negatív élményeivel, sérelmeivel bőven kínáltak az idősebb korosztály tagjai számára feldolgozásra váró elemeket politikai szocializációjukban, szinte természetesen konfrontálódásokat eredményezve iskolai pályafutásuk során is. Ugyanakkor ez a kettősség időről időre reflektorfénybe állította – a tisztázás igényével – a politikához, a hatalomhoz és a saját identitásukhoz való viszonyukat. Ez a korrekciós politikai szocializációs folyamat fiatal felnőtt években egy időben ment végbe a hatalom erodálódásával. A szóban forgó kettősség tisztázásának igénye jelentősen hozzájárulhatott egy kritikai, reflexív viszony és egy távolságtartóbb, nonkonform magatartásminta kialakításához a politikával kapcsolatban.

Az 1968–1977 között születettek politikai szocializációját ez a kettősség nem vagy jóval kevésbé jellemezte. A szülők többsége nem volt párttag, a hatalommal való lojáliság, közömbösség vagy szembehelyezkedés a maga egészében vállalható magatartásmintaként jelent meg számukra. Ennél a korosztálynál azok az autoritáskonfliktusok voltak – kis számban ugyan – jellegzetesek az iskolával kapcsolatban, amelyek a családi politikai cselekvési mintákból, az ezekből következett sérelmek (például börtön), politikai értékek és magatartásminták feldolgozásának az igényéből magyarázhatóak. Emellett – szintén a családok, szülők révén – megjelentek körükben az aktív ellenzéki politikai cselekvési minták és magatartásformák, amelyek otthoni beszélgetésekben, a szülők nagy baráti körében, a személyes kapcsolatokon keresztül voltak számukra érzékelhetőek. Politikai szocializációjukra mindhárom esetben – tehát a szintén kisszámú lojális érzelmű családnál is – a politikai attitűdök vállalhatósága volt a jellemzőbb a külvilág, a széteső hatalom felé.

S míg a KISZ-hez való (elutasító vagy elfogadó) viszonyoknak az idősebbeknél voltak tartalmi aspektusai az életútban, addig a fiatalabb korosztálynál (a politikai szervezet szétesésével párhuzamosan) a KISZ léte vagy nem léte perifériális tényezővé vált.

Az interjúk alapján az ellenzéki modellje a hetvenes–nyolcvanas években az individuumok és a mikroközösségek szintjén igen diffúz és kialakulatlan magatartásminta volt. Attól kezdve, hogy valaki valamilyen „bátor dolgot” mondott egy „bátortalan” mikroközösgében, egészen odáig, hogy nyilvánosan vállalt szankciókat sejtető konfrontációt a hatalommal, igen széles skálán mozgott az ellenzékiinek számító magatartásminták spektruma mind az abban aktív, mind pedig az abban passzív (hallgató) szereplők számára. Az, hogy mit szabad mondani, tenni, cselekedni, hogy mik a szabályok és a tabuk a társadalmi gyakorlatban a nagypolitika és ehhez kapcsolódóan a különböző intézmények,

munkahelyek szintjén, egyrészt folyamatosan változott, másrészt – ebből következően – nem alakultak ki olyan egyértelmű határok sem, amelyekhez képest pontosan be lehetett volna mérni az ellenzékiesség vagy a lojalitás sarokpontjait. Ez a „bemérés” a legtöbb esetben a család múltbeli és az individuuum aktuális tapasztalataiból, sokszor a hiedelmeiből állt össze.

A határok és tabuk jellege és mértéke annak függvényében is változott, hogy valaki a társadalom mely szférájában, rétegében, mikromilijében viselkedett, nyilvánult meg úgy, ahogyan azt történetesen tette. Például az esetek nagyobb részében a napi szintű, másként gondolkodó politizálásból interjúalanyaimnak semmi bajuk sem származott, más esetekben viszont ugyanez a magatartásforma hasonló tartalmi elemekkel mégis szankciókat vont maga után.

A helyzetek kiszámíthatatlansága, a nyílt és rejtett szabályok alkalmi és időlegesen érvényes jellege a határok próbálgatását, kipuhatolását az individuuumok és a hatalom kontextusában folyamatosan kikerülhetetlenné tette. Ez permanens kockázatvállalással is társult azoknál, akik a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején valamilyen társadalmi tevékenységet végeztek vagy politizáltak az MSZMP keretein kívül. A nyolcvanas évek második felére, a hatalom erodálódásával párhuzamosan azonban maguk az aktuális határok is olyan gyorsan változtak interjúalanyaim életében, hogy egy bizonyos idő és politikai szocializációs tapasztalattal mennyiség után többségük már nem is számolt velük. Az 1968–1977 között születettek pedig már nem is igazán érzékelték politikai szocializációjuk során ilyen jellegű tapasztalati határokat.

Az 1958–1967 között születettek tinédzserkorának és fiatal felnőtt éveinek egyik jellemző politikai szocializációs eleme volt az, hogy az értékközvetítés mechanizmusaiban megjelenő fokozott politikai kontroll miatt sok esetben maga a politikai szocializációs folyamat is annyira felértékelődött, hogy nemcsak a kizárólag politikai jellegű, de az egyéb értékkonfliktusok megnyilvánulási formái is könnyebben átpolitizálódtak, kaptak „ellenzékinek számító minősítést” a hatalomtól. Gondolok itt bizonyos ifjúsági divatirányzatok követésére, a vallásos életvitel vagy a papi hivatás felvállalására, a kisebbségi identitás megélésére a különböző civil szervezetekben akkor, amikor még bármilyenfajta gyülekezés, egy alternatív filozófiai iskola vagy egy ökológiai mozgalom megszervezése rendszerellenes tevékenységnek számított. S miközben ezek a tevékenységformák a legtöbb esetben nem vagy csak részlegesen tudtak intézményesülni, a nem nyilvános szférában való működésük egyfajta sajátos politikai ellenlegitimitás lehetőségét is magában hordozta, amelynek alapját a „*face to face*” kapcsolatok adták.

Egyharmaduknál pedig, akik a demokratikus ellenzékkel tartottak kapcsolatot a nyolcvanas években, a repülőgéyetemeneken hallott, olvasott információk a „beavatottak” titokzatosságával, egy sajátos elitszereppel, a „mások vagyunk” tudatával és hallgatólagos respektjével ruházta fel őket hallgatótársaik között. Fontos szocializációs állomásai voltak életútjuknak azok az események, hogy részt vettek az 1986-os lánchídi csatában, jártak a Rajk-butikba, illegális körülmények között készítették a *Beszélt*öt, ott voltak a béke menet-kezdeményezésekben, írtak a *Harmadkorba* vagy a *Hiányba*. Ez az akkoriban nyilvánosságot nem kapó, a hatalommal szemben folyamatosan konfrontálódó, egyszerre jelenvaló és sokak számára mégsem létező történelem formálta a társadalmi autoritáshoz, az intézményekhez való viszonyukat, magatartásmintáikat, amelyekben mindig volt egy kis „partizánromantika”, és körülölte a titokzatosság légköre. Az 1968–1977 között születettek értelemszerűen még túl fiatalok voltak ehhez akkoriban. Politikai szocializá-

ciójuk családi szálain túl a rendszerváltás esett időben egybe tinédzserkoruk, fiatal felnőtté válásuk első időszakával. Számukra az átalakulás vált egy természetes és nyitott szocializációs közeggé, amelyben a konkrét eseményeknek egyrészt lehetett örülni, politikailag magától értetődő módon, korlátok nélkül aktivizálódni, másrészt pedig egzisztenciálisan talpon kellett maradniuk, vagy lábra kellett állniuk benne. Míg a rendszerváltás korának ideái, a korlátlan lehetőségek illúziói vagy esélyei estek egybe tinédzserkoruk és fiatal felnőtté válásuk első időszakával, addig egzisztenciateremtésük és felnőtté válásuk periódusát a kiábrándulás vagy kijózanodás, a változásokba vetett hit elvesztése, a család jellemzi.

Az új, demokratikus intézményrendszer kialakulásával párhuzamosan mindkét korosztály elfordult a politikától, egyikőjük sem értékelve politikusaink teljesítményét különösebben nagyra. Aktív politikusokká pedig főként az 1958–1967 között születettek közül váltak interjúalanyaim: ők a rendszerváltás idején váltak felnőtté, politikai státusuk kialakítása egybeesett felnőtt-státusuk, egzisztenciájuk létrejöttével.

A FELNÖTTÉ VÁLÁS

Az idősebbekre inkább, a fiatalabbakra kevésbé volt jellemző felnőttkorukban a több lábón állás; az előbbieket általában több intézményhez, munkához, civil tevékenységi formához kötődtek egyszerre félig-meddig szellemi szabadfoglalkozású státusban. Az első munkahelyek szerepe nem frekvenciált jelentőségű, inkább az első szakmai jellegű tevékenységek, munkák azok, amelyek meghatározóbbak az életútban.

Az idősebb korosztályra a kutatóintézetekhez, a sajtóhoz, a saját önálló vállalkozáshoz vagy a (maguk által is alakított) politikai szervezetekhez való integrálódás a domináns. A fiatalabbak fele piaci cégeknél helyezkedett el, egy-két kutató és szellemi szabadfoglalkozású akad csak köztük.

Az idősebbeknek majdnem a felénél befolyásolta életútjuk alakulását pozitív vagy negatív irányban politikai tevékenységük (hátrányba kerültek egzisztenciateremtésükkor, vagy épp a politikai szerepvállalással jártak jobban egzisztenciálisan), a fiatalabb korosztálynál ez szóba sem került. Itt az egzisztenciateremtésnek a másik összetevője, a vagyoni helyzet és a kereseti lehetőségek voltak azok, amelyek domináltak. Míg az idősebbek felnőtté válásának periódusában politikai, kulturális, gazdasági szakmáik és szakmaválasztásaik szétválása, -választása és professzionalizálódása ment végbe, addig a fiatalabbak esetében a professzionalizálódott szakmai szerepek mellett a vagyoni helyzetből adódó előnyök és hátrányok fogalmazódtak meg az életutakban. Azaz míg az első esetben elitképző motívum volt a profi politikussá válás, a második esetben a vagyon töltötte be ugyanezt a szerepet. A politika pozicionális presztízst és egzisztenciális biztonságot jelentett, amelytől a szellemi elithez tartozás élesen elkülönült, nem biztosítva ezeket az előnyöket. A vagyon pedig a másik korosztálynál az esély lehetőségét hordozta az autonóm, alkotó értelmiségi létezéshez, ahol a határ a szakértelmiségi és az alkotó, kreatív munkát végző értelmiség között húzódik értékválasztásaikban. Egzisztenciateremtésük során ebben az érték-konfliktusban lavíroznak, illetve ismerik fel határaikat és korlátaikat az elit értelmiségi szerep kontextusában interjúalanyaim.

„[...] Nem gondolom, hogy ez [az elit értelmiség címke] valami privilégium. Ez valamiféle állapot, amiben benne vagyok [...] ezért, ha az egzisztenciális megélhetésem elbizonytalanodna, [...] nem biztos, hogy nem merülne fel bennem, hogy valami más után kellene nézmem, [...] sajnálnám, ha ez így lenne...”

(34. interjú)

„Ez leginkább ilyen megélhetési bűnözés, nem ambíció [...] Sajnos pont mostanában [...] volt egy ilyen szomorú felismerésem, hogy hova fajultam most, mert hogyha leülök a számítógép elé írni, akkor azért jóval többször ülök le avval az elhatározással, hogy keresek valami pénzt, mint azzal, hogy csinálok valami fontos dolgot ...”

(38. interjú)

Az 1958–1967 között születettek elitpercepciójában lényeges volt az elitszerep pozicionális, jövedelmi, iskolázottsági kategóriákhoz kötöttsége, amelytől távolabb és kevesebb súllyal jelent meg az önmagát függetlenként kezelő szellemi elitszerep. A fiatalabb korosztálynál ez utóbbi olyan domináns értéket képviselt, melynek főbb összetevői az alkotó, autonóm, kreatív tevékenység voltak. Náluk ennek a szellemi elit szerepnek az alapját a jövedelmi viszonyok adták, pozicionális szempontok nagyon kicsi arányban és inkább negatív élel merültek fel, az iskolázottsági kritériumokat pedig a tevékenység szempontjából a többség nem értékelte igazán lényegesnek.

Míg az idősebbeknél elitté válásukban döntően a politikai, szakmapolitikai tőke játszott szerepet, addig a fiatalabbak számára ezt az esélyt inkább a hazai és a külföldi személyes kapcsolati és gazdasági tőkékjük biztosíthatja.

Jövőképük összehasonlításakor szakmai identitásával mindkét korosztály kétharmada elégedett volt, nem kívántak ezen tíz év múlva sem változtatni. Az idősebbek fele számára a belső rendteremtésnek, a sorrendállításnak, a stabil rendszerben való gondolkodásnak az elsődlegessége, a „berendezkedés” az elitszerepekben vált fontossá, és egyhatodik fogalmazott meg olyan típusú értékegyüttest, amely közelebb állt a fiatalabb korosztályhoz új, nyugat-európai alternatív mintáival (laza szervezeti keretek, kreativitás, az *establishment*től való távolságtartás, öntevékeny, margón létező, alternatív magatartásmódok és életformák, a fogyasztói kultúrától, divatirányzatoktól való eltávolodás). A fiatalabbak a stabilitást a saját családjukban, illetve családalapításukban látták magánéleti szinten, belső integritásuk megtartásában pedig az autonómiára, a belső függetlenségre, a szabadságra, a személyes kapcsolatokra, a kreativitásra, a társadalmi karrierutakkal szembeni távolságtartás lehetőségének a fenntartására helyeződött a hangsúly.

ÖSSZEGZÉS

Kutatásomban két humán értelmiségi korosztály – az 1958–1967 és az 1968–1977 között születettek – szocializációs mintáit hasonlítottam össze. Az 1958–1967-es korosztály tinédzser és fiatal felnőttkori időszakának jelentős hányada a rendszerváltás előttre, felnőtté válásuk időszaka az átalakulás periódusára esett. Az 1968–1977 között születettek tinédzserkora és fiatal felnőtt éveit párhuzamosan zajlottak a politikai-gazdasági változásokkal.

Interjúalanyaim, illetve családjaik mobilitási adatait vizsgálva három generáción keresztül, az iskolai végzettségek és a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely fényében elmondható, hogy a családok felfelé mobilak. Lefelé mobilitással egyetlenegyszer sem találkoztam. A mobilitás intenzitása azonban a két korosztály metszetében átalakulni látszik: az 1958–1967 között születetteknel jóval magasabb mind az igen erős mobilitást mutató, mind a többgenerációs értelmiségi-polgári gyökerű családok aránya. A fiatalabb korosztály családjainál jelenik meg a „vállalkozó”-modell, amely elsősorban tőkeerejével segíti gyermekeit az elit pozíciókért folyó versenyben; az 1968–1977 között születettek egyharmadának családjában jelentősebb vagyonszerzés is végbement a nyolcvanas években. Az 1958–1967 között születettek szülei viszont inkább állami intézményekben, és csak ritkábban a magánvállalkozói szférában dolgoztak/dolgoznak.

A nevelési elvek, pályaorientációs elvárások szülői attitűdjeinél – mindkét korosztály esetében – rokonság volt felfedezhető az értelmiségi-polgári gyökerű és az igen erősen mobil családoknál. Mindannyiuknál a megengedő, önkiteljesítést preferáló szülői attitűd volt a jellemző.

A szülők szocializációs szűrőjén keresztül a két korosztályi minta igen eltérő politikai szocializációs trendeket mutat. Amíg az egyik esetben az állampárthoz való formális vagy funkcionális becsatlakozás a döntő minta, és a kívül maradás passzív ellenzéki attitűdöket sejtet, addig a fiatalabb korosztály szüleinek esetében a passzív kívül maradás egyrészt természetesebben megélhető magatartásmintákat hordoz, másrészt megjelennek az ellenértékeket felmutató, aktív politikai ellenzéki minták. Az első esetben ez a „hasított” politikai szocializációs minta – a tisztázás igényével – tinédzserkorukban hajlamosabbá tette az idősebb interjúalanyokat protesztattitűdökre, a fiatalabbak számára viszont az integratívabb minta (a családtagok bebörtönzése feldolgozásigényének kivételével) a külvilág felé a politikai attitűdök vállalhatóságát eredményezte proteszt cselekvési minták nélkül.

A vallásos vagy tradicionális családi minták döntően az 1968–1977 között születetteket jellemezték. A keresztény és zsidó hagyományokat gyakorló családok *network*kjei és intézményi-iskolai struktúrája között azonban igen kevés volt a személyes kapcsolatokon alapuló átjárás. S bár mindkét korosztály esetében fele-fele a hívők és a nem hívők aránya, az 1968–1977 születettek körében a hit gyakorlata (valamelyik felekezethez, közösséghez való tartozás) és a tradíciók szerepe (a származás vállalása és végiggondolása az életútban) napi, gyakorlati szinten volt jelen az életükben. Ez kapcsolatépítési és -tartási lehetőségeket jelentett, és a személyesen megélhető hagyományt és a civil közösséghez tartozás tudatát erősítette bennük, szerepet juttatva ennek a mezőnek az elitbe kerülési folyamataikban is. Az 1958–1967 között születettek fiatal éveiben ez a kapcsolatépítési, identitás erősítő mező nem volt jellemző, mert nem is volt artikuláltan jelen a rendszerváltás előtti mikromilióban. Az akkori civil szervezetekben való részvétel jelentős hányada politikai-szakmai kapcsolati tőkévé konvertálódott a rendszerváltás időszakában és az azt követő években. S míg a fiatalabb korosztálynál a nem intézményesült közösségi együttléteknek mély családi, családon belüli baráti hagyományai voltak, amelyek terepet jelentettek számukra az elitszerepre való felkészülésben, addig az idősebbek hasonló szerveződésekhez szakmai motivációjuk és/vagy akkori alternatív értékválasztásaik révén csatlakoztak. A rendszerváltás előtt folyamatosan fontos szerepük volt életükben a civil és az ellenzéki szerveződéseknek, amelyek egyrészt segítették őket abban, hogy alternatív értékválasztásaikban megerősödjenek, másrészt ezzel párhuzamosan szakmai identitásuk kialakításában is jelentős bázist képviseltek. Maguk a szerveződések is – jellegükből adódóan – többfajta lehetőséget, más típusú mintá-

kat nyújtottak ehhez, mint a hivatalos szocializációs intézmények, s egy olyan közvetítő szerep, magatartásmodell kialakítását is lehetővé tették, amely képes átjárni a társadalom makro- és mikromiliói között. Az úgynevezett alternatív értékegyütteseknek igen széles merítőbázisuk volt: a másság kifejeződése egyaránt megjelenhetett bizonyos túrt vagy tiltott tradicionális értékek vállalásában, a szakmai kompetencia és a tudás erősítésében a pártkáderi kiválasztódási szempontokkal szemben, bizonyos hazai alternatív ifjúsági életstílusokkal való szimpatizálásban és a nyugati klasszikus és *underground* kultúra átvételében és megjelenítésében. Ezeket az értékválasztásokat az individuumok és a mikroközösségek szintjén a hatalommal, az akkori ideológiával szembeni alternatív jellegük kapcsolta össze, sajátos spektrumát és specifikumát adva ezzel a hazai „másként gondolkodó” magatartásmintáknak. Mivel ezeknek az értékválasztásoknak a mentén nem vagy csak részlegesen lehetett intézményesülni, az individuumokat szocializációjuk és közösségválasztásaik során elsősorban a hatalomhoz képesti „mi-jelleg” határozta meg, sokszor az egyének szintjén is együtt kezelve és az *underground*hoz kapcsolva a tradicionális és a klasszikus nyugat- és kelet-európai értékeket vagy az azokat hordozó alkotásokat az akkori nyugat-európai alternatív értékválasztások mellett. Gyakori volt körükben az a tapasztalat, hogy sokszor az értékkonfliktusoknak, az alternatív értékválasztásoknak is politikai felhangjai lettek, ellenzékinek minősülhettek. Ez a folyamat ellenmintákat és ehhez kapcsolódó ellen-mintaadó szerepeket is életre hívott az akkori hatalomhoz képest hasonlóan összekapcsolva ellenszerepeikben a politikai és az alternatív értékeket, amelyek skálája igen széles volt a tradicionális vallásosságtól az anarchizmusig. A rendszerváltást követő években ezek a pre-szintek elkezdtek formát kapni, artikulálódni, választási helyzet elé állítva az egyént is a tekintetben, hogy melyik értékegyüttes és életformastílus mellett kötelezze el magát inkább. Új paradigmái jelentek meg mind a konformitásnak, mind pedig a nonkonformitásnak, párhuzamosan avval a folyamattal, amelyben a korábbi alternatív, nonkonform csoportok képviselői az új hatalomban hatalomgyakorló-mintaadó szerepben találták magukat. A nyolcvanas években nonkonformnak számító magatartásminták közül több a kilencvenes évekre konformmá transzformálódott, a nyolcvanas évek alternatív divatirányzatokat is követő magatartásmintái felszívódtak, elvesztették ellen-értéküket. A fiatalabb korosztály számára az alternatív értékrend, az alternatív életforma újrafelfedezése már a személyesen megélt nyugat-európai karrier- vagy piac-nonkonform magatartásmintákhoz kötődik, amelyek létformájukban a fejlett kapitalista országok társadalmi hierarchia-, elit- és presztízsépítkezési szempontrendszerével szemben fogalmazzák meg életvitelükkel a személyes szabadság és kapcsolatok elsődlegességét. Mindez sajátos helyzetbe hozza őket itthon elitbe kerülésük és az újkapitalista piac és hierarchia kiépülésével párhuzamosan, hiszen míg Nyugaton ezek a minták az *underclass* vagy az ahhoz közeli fiatal csoportok körében élnek, addig a hazai társadalmi hierarchiában ők a felső közép, vagy a felső csoportokhoz tartoznak. Az 1958–1967 között születettek elitpercepciójában lényeges volt az elitzerep pozicionális, jövedelmi, iskolázottsági kategóriákhoz kötöttsége, amelytől távolabb és kevesebb súllyal jelent meg az önmagát függetlenül kezelő szellemi elit szerep. A fiatalabb korosztálynál ez utóbbi olyan domináns értéket képviselt, melynek főbb összetevői az alkotó, autonóm, kreatív tevékenység voltak. Náluk ennek a szellemi elit szerepnek az alapját a jövedelmi viszonyok adták, pozicionális szempontok nagyon kicsi arányban és inkább negatív élel merültek fel, az iskolázottsági kritériumokat pedig a tevékenység szempontjából a többség nem értékelte lényegesnek. Míg az idősebbeknél elitté válásukban döntően a politikai, szakmapolitikai tőke játszott szerepet, addig a fiatalabbak

számára ezt az esélyt inkább a hazai és a külföldi személyes kapcsolati és gazdasági tőkéjük biztosíthatja. Jövőképek összehasonlításakor kitűnt, hogy szakmai identitásával mindkét korosztály kétharmada elégedett volt, nem kívántak ezen tíz év múlva sem változtatni. Az idősebbek fele számára a belső rendteremtés, a stabil rendszerben való gondolkodás, a „berendezkedés” az elitszerepekben vált fontossá, és csak egyhatodik fogalmazott meg olyan típusú értékegyüttest, amely közelebb állt a fiatalabb korosztály új, nyugat-európai alternatív mintáihoz (laza szervezeti keretek, kreativitás, az *establishment*től való távolságtartás, öntevékeny, margón létező, alternatív magatartásmódok és életformák, a fogyasztói kultúrától, divatirányzatoktól való eltávolodás). A fiatalabbak a stabilitást magánéleti szinten a saját családjukban, illetve családalapításukban látták, belső integritásuk megtartásában az autonómiára, a függetlenségre, a szabadságra, a személyes kapcsolatokra, a kreativitásra, a társadalmi karrierutakkal szembeni távolságtartás lehetőségének a fenntartására helyezték a hangsúlyt.

Mindkét korosztály tagjainál értelmiségivé válásukban, elitszerepeik kialakulásában a családi orientációk voltak a dominánsak. Az idősebb korosztálnál nagyobb súllyal esett latba az iskoláknak mint negatív előjelű intézményeknek a szerepe, pozitív tekintélyi mintákat a személyes teljesítmény és a tudás képviselte. Az 1968–1977 között születetteknek a tekintélyszemélyek legfőbb ismérve a személyes kapcsolatorientáltság volt. Mindkét korosztályt jellemezte a jó vagy kiemelkedő személyes teljesítmény preferálása, a szakmai profizmus igénye. Míg az idősebbekre a több diploma, a fiatalabbakra a fokozatok és szakképzések irányába való elmozdulás a jellemző, amelyben a szaktudásért és presztízsért folyó versenyben a gazdasági tőke is szerepet játszik. Körükben jelenik meg markánsan az alkotó, a mindenkori hatalomtól és társadalmi pozícióktól független értelmiségi modellje, ideál-életformája, amelyhez egzisztenciális biztonság, vagyon szükségeltetik.

JEGYZETEK

¹ Lásd erről még Mátay Melinda (2002): *A fiatal budapesti értelmiségiek szocializációja*. Budapest, Oktatókutató Intézet.

² Lásd Szelényi Iván – Szelényi Sz. (1996): Elitcirkuláció vagy elitreprodukció. In *Társadalmi R riport, 1996*. Budapest, Tárki–Századvég; Szelényi Iván: Menedzserkapitalizmus. *Magyar Lettre Internationale*, 1995. tél. (19. sz.); Szalai Erzsébet (1994): *Útelágazás*. Budapest–Szombathely, Pesti Szalon–Savaria; Pataki Ferenc (1993): *Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle*. Budapest, Scientia Humana.

³ Az 1993–94-es vizsgálat témavezetője Gábor K. volt, az akkori interjúk Az ifjúsági életstílusok, társadalmi és politikai cselekvési minták című vizsgálat keretében készültek. Összegzésüket lásd Gábor K. – Mátay M. – Balog I. – Kántor Z. (1994): *Az ifjúság és az elit*. Budapest, Oktatókutató Intézet; Mátay M.: Narancsízű citrom vagy citromízű narancs? *Educatio*, 1995, Nyár, 246–264.

⁴ A kutatásban Acsády Judit, Bajomi Iván, Erdős Judit, Kren Réka és Szépfalvi Zsolt voltak segítségemre, köszönet érte.

⁵ A részletes felsorolást lásd Mátay Melinda (2000): *A fiatal budapesti értelmiségiek szocializációja*. Budapest, Oktatókutató Intézet, 71–73.

⁶ Erre Szelényi Ivánnak a Tárkiban fellelhető 1993-as elitmintája bátorít fel, amelyet azonban anyagi okok miatt részletesen nem állt módomban elemezni.

⁷ Bourdieu, P. (1986): *Distinction*. London, Routledge.

⁸ Gouldner, A. W. (1979): *The Future of Intellectuals and the Rise of New Class*. *Critical Social Studies*. USA, Macmillan Press.

⁹ Lásd Galló Béla: Értelmiségi dilemmák az ezredvégen. In Szalai Erzsébet (szerk.) (1997): *Az elíttek átváltozása*. Budapest, Cserépfalvi, 166–176.

¹⁰ Mannheim Károly (1975): Az értelmiség szociológiai problémája és Huszár Tibor (1975): Az értelmiség fogalmának alakváltozása. In Huszár Tibor (szerk.) (1975): *Korunk értelmisége*. Budapest, Gondolat, 7–113.

¹¹ Ezt részletesebben elemeztem előző tanulmányomban. Mátyai Melinda (2002): *A fiatal budapesti értelmiségiek szocializációja*. Budapest, Oktatókutató Intézet, 6–17.

¹² Bourdieu, P.: *A fiatalok*. Kézirat, fordítás. 10.

¹³ Lásd erről részletesebben Szalai E.: Oroszlánok és szocializációjuk. In Szalai Erzsébet (1999): *Oroszlánok és a globalizáció*. Budapest, MTA–Új Mandátum; Illés I. (1991): *Nemzedékek, elíttek, ciklusok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; Fricz Tamás: Generációk és politikai értékek. *Valóság*, 1999/4; Stumpf István (1994): *Politikai szocializáció – generációs kihívás – választói magatartás*. Kandidátusi értekezés, Budapest.

¹⁴ Mannheim, K. (1969): A nemzedéki probléma. In Huszár Tibor – Sükösd Mihály (szerk.): *Ifjúság-szociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

¹⁵ Lásd Zinnecker, J. (1993): A fiatalok a társadalmi osztályok terében. In Gábor K. (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szeged, Meh, 5–28; Mátyai M.: Narancsízű citrom vagy citromízű narancs? In *Educatio*, 1995, Nyár, 246–264.

¹⁶ Ezt Kéri „formális azonosulás”-nak nevezi. In Kéri László (1989): *Politikai folyamatok szocializációs metszetben*. Budapest, MSZMP Társadalomtudományi Intézet, 82–112.

KOMMUNIKÁCIÓELMÉLET ÉS TÖRTÉNETÍRÁS

Demeter Tamás: *Az eszmék tipográfiája. A modern filozófia kezdetei kommunikációelméleti nézőpontból.*

Budapest, 2002, Osiris–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport (108 oldal)

Demeter Tamás azt a kérdést vizsgálja könyvében, hogy a kommunikáció eszközei mennyiben és hogyan gyakoroltak hatást az eszmék kialakulására. Demeter filozófiatörténeti munkáján – amely disszertációja is egyben – legalább két történetírói tradíció feltétlen befolyása érezhető. Az egyik az ún. szóbeliség–írásbeliség paradigma, amely Walter J. Ong és Eric Havelock kommunikációelméleti munkáit vette alapul, és amely az 1990-es években frissítőleg hatott a hazai filozófiatörténet-írás kissé porosodó módszertanára. Demeter Tamás Nyíri Kristóf tanítványaként, de mégis saját úton járva ismerte fel a magyar klasszika-filológus Balogh József munkáiban azokat a gondolatokat, amelyek nemcsak alátámasztották, hanem szervesen ki is egészítették a paradigma elméleti alapjait. Erről részletesen a Demeter által még 2001-ben szerkesztett Balogh József-kötetben olvashatunk.¹

A másik hagyomány, amelyre a szerző támaszkodik, az ún. filozófiai tudás szociológiája. A tudásszociológia alkalmazását a „kultúrtudományok” vizsgálatára már Mannheim is elismerte (Mannheim, K. (1996): *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz). Újabban ezt a szemléletet Martin Kusch, Demeter cambridge-i mentora élesztette föl és formálta új, a filozófiatörténet-írás modern kritériumait is kielégítő módszerré.² Nyíri és Kusch iskolája tehát együtt, egymást kiegészítve találkozott Demeter könyvének alapkoncepciójában. Jogosan teheti fel az olvasó a kérdést: hogyan lehetséges, hogy minden gond nélkül ötvözzük a kommunikációelmélet és a szociológia egy-egy iskolájának elveit és módszereit? Másként megfogalmazva: lehetséges-e filozófiatörténetet írni úgy, hogy magyarázataink nem lépnek túl a választott probléma feltáráshoz szükséges és elégséges oksági magyarázatokon? Végül: kitarthatunk-e a tudásszociológia eszméje mellett akkor is, ha eközben tisztában vagyunk magyarázóerejének korlátaival? Úgy tűnik, Demeter szerint igen: nem kell és *nem is lehet* a gondolkodás/tudás változásának összes okát egyetlen történet keretében feltárni. Kritikámban elsősorban nem a könyv filozófiatörténeti, sokkal inkább történeti-módszertani következményeiről szeretnék néhány szót ejteni. Mielőtt azonban a filozófiatörténet-írás eme kettős módszerét firtatnánk, essen néhány szó a könyv formai jegyeiről is.

Az eszmék tipográfiája négy fejezetéből az első általános bevezető, ahol Demeter a munka célját és módszertani alapjait fekteti le. A második az olvasás elcsendesedésének általános körülményeit taglalja. Mind a két fejezet jó összefoglaló, de filozófiatörténeti szempontból viszonylag kevés újumot tartalmaz. Az igazán értékes és eredeti gondolatok a harmadik és negyedik fejezetre maradnak, ahol két, Locke és Descartes filozófiáját tárgyaló esettanulmány teszi világosabbá a módszer lehetőségeit. Itt mégsem e két utóbbi fejezettel kívánok foglalkozni. Ugyanis historiográfiai értékelésemet világosabbá teszi, ha csak egy-két példán keresztül illusztrálom mondanivalóm lényegét. A filozófiatörténeti fordulatot kevésbé, a vizsgálati módszer viszont annál inkább érdekel.

Ong és Havelock munkáinak összefoglalása mintegy példaként szolgál arra, hogy a kommunikációs technológiák, a tudás hordozóeszközei (a szóbeliség, az írásbeliség és a könyvnyomtatás) milyen befolyást gyakorolnak a filozófiai gondolkodásra. Bizonyos intellektuális klíma hozhat csak létre tipikus filozófiai problémákat – írja a szerző. Demeter tehát történeti-szociológiai perspektíváról beszél, ugyanakkor azonnal vissza is fogja a megeresztett gyepőt: „[e]z az externalista filozófiamagyarázat nem szakad el teljességében az internalista elemzések eredményeitől” (17. o.). A könyv szerzője tehát nem kevesebbre vállalkozik, mint középutat keres az internalista történetírás hagyománya és az externalisták szociologizáló módszertana között. Ezzel a felvetéssel egy igen fontos dologra hívja fel a két iskola figyelmét. A történetírás igazán fontos kérdése nem az, hogy mennyire vagyunk hagyománytisztelők vagy merészek a történeti változások megokolásának kérdésében, hanem sokkal inkább az, hogy plauzibilis magyarázattal szolgáljunk egy adott történeti eseményt illetően. Ne egy merev módszertani elvhez ragaszkodjunk, hanem keressük meg a lehető legjobb és legkörültekintőbb magyarázatokat. Attól, hogy találtunk egy frapáns internális okot, még nem biztos, hogy nincsenek a háttérben externális okok is, és fordítva: ha van egy kellően holista szociológiai magyarázatunk, még nem biztos, hogy az az egyetlen oka egy adott történeti fordulatnak vagy gondolkodásbeli változásnak. A posztmodern történetírás aprólékos munka, elégedjünk meg a kis lépésekkel.

Havelock már-már klasszikusnak számító példájában a szóbeliségről az írásbeliségre való áttérésnek a görög filozófiára gyakorolt hatását vizsgálja. Szerinte Platón idealizmusának középpontjában az a törekvés áll, „hogy kortársai figyelmét az orális élményvilág poétizált tapasztalata felől az ideák világának vizuális objektumai felé fordítsa, vagyis hogy a tapasztalat és a gondolkodás univerzális nyelvűvé – a szóbeliség helyett – az írásbeliség nyelvét avassa” (24. o.). Vagyis az a fordulat, hogy a görög orális költészet és filozófia mintegy alulmaradt Platón tanításaival szemben, az írásban is rögzített ideatannak volt köszönhető. Vagyis a kommunikációs technika változása kondicionálta a filozófiatörténeti változást. A naiv és megválaszolatlan kérdés persze rögtön adódik: de ugyan mi vezetett az írásbeliség elterjedéséhez, mi ösztönözte Platont arra, hogy rögzítse gondolatait? Ez olyan kérdés, amelyre sajnos sem Havelock, sem Demeter nem ad számunkra megnyugtató választ, mégis úgy érezzük, hogy egy ilyen fordulatnak mindenképpen szociológiai okait kellene keresnünk. Az adott történeten belül tehát rögtön lehetőség adódhat egy tág szociológiai és egy szűk kommunikációelméleti magyarázatra is. Sajnos itt csak ez utóbbi kerül kifejtésre.

A következő, Ong által nyújtott példa már egy sokkal teljesebb képet ad számunkra. Petrus Ramus reneszánsz filozófus és oktatási reformer nevéhez köti azt a fordulatot, amely a tudás hatékony átadását a könyvnyomtatás technikai feltételeivel kapcsolja össze. Ramusnál a tipográfiának, a gondolatok vizualizálásának és sokszorosításának, az

ábráknak oktatásban és filozófiai-matematikai előadásokban történő alkalmazása elsődleges szerephez jut. A könyvnyomtatás aktív alkalmazása gondolkodásbeli változásokat indukál, mivel a gondolkodást már nem valódi vagy belső dialógusként, hanem egyetlen személy belső tevékenységéként fogja fel. Nem mester és tanítvány dialógusa, hanem ember és könyv kapcsolata során megy végbe a tudás átadásának folyamata. A ramizmust Demeter a karteziánus gondolkodás előfutárának tekinti, hiszen állítása szerint a korpusz-kuláris episztemológia (Descartes és Locke) elsődlegesen ennek a hagyománynak az örököse. A főnti példát követve most nézzük meg a magyarázat hatókörét és irányát. Demeter bevezetőjében határozottan állítja: távol kívánja tartani magát a technikai determinizmustól. A könyvnyomtatás, a tipográfia megjelenése lesz mégis az a magyarázóerő, amely a gondolkodásbeli változás alapjául szolgál. Ugyanakkor ismét hiányzik a külső okokat, a könyvnyomtatás létrejöttének okait firtató rész. Hiszen pontosan nem tudjuk meg, hogy miért fordult Ramus a nyomtatott szöveg felé, csupán arra kapunk magyarázatot, hogy ez a fordulat mennyiben hatott örököseinek gondolkodására. Ez a gondolatmenet nem lép túl a (kommunikáció-) technikai determinizmus módszerén, csupán annyiban módosítja azt, hogy a technikai változások nem társadalmi, hanem gondolkodásbeli változásokat indukálnak. Ez a változás azonban csak a filozófiai gondolkodás változásaira érvényes, ami a témára való tekintettel helyes módszertani szűkítést jelent. Ha tisztában vagyunk azzal, hogy *minek* a történetét akarjuk megírni, nem követünk el hibát, ha eközben nem írunk meg másik száz történetet. Utalásszinten persze felvethetné ezeknek a történeteknek a lehetőségét, hiszen ezzel éppen saját módszerének kontúrjait élesítené. Ugyanakkor komolyabb hibának tűnik az előzmények okainak figyelmen kívül hagyása. A fordulatok szociológiai okainak feltárásával ugyanis könnyedén elkerülhető a determinizmus szűkösségének csapdája. Mind a gondolatok papírra vetésének szándéka (elsődleges írásbeliség), mind pedig azok nyomtatott formába öntése, ábrásítása, vizualizálása valamilyen szociokulturális környezetben megy végbe. Ennek bemutatása pedig nemcsak stabil alapra helyezné a később esetlegesen szűkített gondolatmenetet, hanem a munka elvégzése nélkül nem is mondható meg, hogy az externalista magyarázatok vajon releváns adalékkal szolgálnak-e a filozófiatörténeti fordulatok tekintetében is, vagy megmaradnak a történeti előzmények szintjén. Másként megfogalmazva: *a priori* nem dönthető el, hogy történetünk elmondásához tudásszociológiai vagy más, mondjuk, determinista módszertanra lesz-e szükségünk.

Nézzük meg most az olvasás elcsendesedésének példáját, amely már sokkal közelebb áll az előbb felvázoltakhoz. Ezen keresztül azt igyekszem alátámasztani, hogy egyes esetekben – így tesz Demeter is saját dolgozatában – helyesen járunk el, ha a *szűkített externalizmus* fenti módszertanát követjük. A ma természetesnek vett csendes olvasás csak a XII–XIII. századtól kezdve hódított teret magának. A VIII. századig gyakorlatilag ismeretlen volt a csendes olvasás lehetősége, amikor – Saenger szerint – az ír kolostorokban először megjelent a szóközőzés. Ez azonban nem valamiféle tudatos paleográfiai törekvés következményeként ment végbe, „hanem megszilárdult késő római irodalmi hagyományok és az írástudatlan kelták orális kultúrájának traumatikus írországi találkozásából fakadó, véletlenszerű eredménynek tűnik” (49. o.). A művelt rómaiak eléggé jól ismerték saját nyelvüket ahhoz, hogy szóközőzés nélkül is képesek legyenek a latin szavakat egyenként felismerni. A birodalom peremén élők azonban csak gyenge latintudással rendelkeztek, nekik szóközőzésre is szükségük volt ahhoz, hogy helyesen olvassák fel a liturgikus szövegeket. A kontinensen csak nagyon lassan, a XII. századra sikerült bevezetni az olvasást könnyítő

szóközözést, amelynek elterjedése végül is lehetőséget adott a csendes olvasás kialakulásának. Ez a rövid nyelvészociológiai magyarázata tehát annak, hogy miért jött létre a szóközözés, de még nem elegendő feltétele a csendes olvasás létrejöttének. A hangos olvasás még sokáig meghatározó maradt a liturgiák gyakorlása során – írja Demeter –, mivel úgy tartották, hogy ezzel az olvasó megóvja magát a gonosz szellemektől, erre pedig a csendes olvasás nem ad lehetőséget. A csendes olvasás elterjedésének feltételezett okaként a könyvnyomtatást nevezi meg a szerző: „ekkortól az írni-olvasni tudás is mind általánosabbá vált, a szövegek könnyebben hozzáférhetővé, a nyomdatechnika fejlődésével az oldalak különösebb erőfeszítés nélkül olvashatóvá váltak” (51. o.). Demeter konklúziójának lényege abban áll, hogy az olvasás elcsendesedésének korai szakasza nem okozott igazán látványos kognitív változásokat, mivel ez még túlságosan is kötődött a korábbi közösségcentrikus tudásátadáshoz és tanuláshoz. A valódi kognitív változás csak a könyvnyomtatással megy végbe, mivel csak ettől kezdve kerül egymással szembe a kinyomtatott könyv és abba belefeledkező olvasója. A könyv a tudás tényleges hordozójává válik, míg az olvasó magányos befogadóvá, tanulóvá. Egyrészt a könyv olvasója elidegenedik környezetétől, ugyanakkor – korábban nem tapasztalt – intim kapcsolatba kerül a tudás hordozójával, a könyvvel. Másrészt fogalmazva: amíg korábban az olvasó nyitott volt a gondolkodás közegét jelentő közösség felé, addig most már csak könyvei társaságára vágyik. Bár Demeter nem domborítja ki kellőképpen a modernitás individualizálódási folyamatának és a csendes olvasás kialakulásának szociológiai összefüggéseit, mégis következetesen gondolja végig az oksági összefüggések láncolatát. A szóközözés megjelenésének történeti-szociológiai magyarázatából először a tudás elcsendesedésének folyamatára mint hosszadalmas kulturális folyamatra utal, majd felmutatja a kognitív változás lényegét: a csendes olvasással egy magányos, csendes és alapvetően vizuálisan szervezett világ jön létre, amelyben a gondolkodás folyamata már kizárólag individuális tevékenység. A tudás elválik a beszédétől, az élőszóttól. A tudás hordozója egyrészt maga a könyv, másrészt az azt megfejteni próbáló emberi elme, amely újabb és újabb munkákban (könyvekben) próbálja meg rögzíteni a saját maga által megfejtett valóságot. Ebben az értelemben lesz Descartes és Locke filozófiája is a csendes olvasás gyümölcse.

Demeter Tamás könyvében példás következetességgel és világossággal mutatja be a filozófiatörténeti változások egyes okait. Nem vállal sokat, de azt jól teljesíti. Bár nem tud teljes egészében megszabadulni a determinizmus egydimenziós módszertanától, mégis figyelemre méltó módon inti körültekintésre azokat a történetírókat, akik minden gondolkodásmódbeli változást csak és kizárólag erős externalista magyarázatokkal kívánnak letudni. Ennél fogva alapvetően tévesnek tartom Nemes László recenzióját is, aki Demeter módszertanára mint az Edinburghi Iskola (a tudásszociológia erős programja) egyenes adaptációjára és alkalmazására tekint.³ Eszerint a filozófiai gondolkodás fordulópontjait Demeter szociológiai okokkal magyarázná, ami nem felel meg a valóságnak. Ugyanis a fentiekből világosan látható, hogy a legtöbb esetben éppen a szociológiai magyarázatok nem kapnak kellő hangsúlyt. A négy tudásszociológiai alapelv (pártatlanság, okság, reflexivitás, szimmetria) közül legfeljebb kettő, az oksági magyarázatokra való törekvés és a reflexivitás érvényesül valamilyen mértékben, a két legfontosabb alapelv alkalmazásának lehetősége – éppen a szűk történeti keresztmetszet miatt – fel sem merül. A tudásszociológia ugyan része, de nem meghatározó eleme Demeter koncepciójának. A szociológiai magyarázatok szegényessége mellett azonban figyelemre méltó az az explicit törekvés, hogy munkájával elkerülje a totális történetírás rossz hagyományait.⁴ A szociológiai jellegű történeti magya-

rázatok alapvetők, de nem lehetnek kizárólagosak. Demeter egy igen keskeny mezsgyén jár, amikor a determinizmus és a „konstruktivizmus” egyidejű, de mégis *mértéktartó* alkalmazását tűzi maga elé. Módszere nem teljesen következetes és kiforrott, de mindenképpen irányadó törekvést takar.

Faragó Péter

JEGYZETEK

¹ Balogh József (2001): *Hangzó oldalak: Voces Paginarum*. Budapest, Kávé Kiadó.

² Martin Kusch (1995): *Psychologism: A Case Study in the Sociology of Philosophical Knowledge*. London, Routledge.

³ Nemes László (2003): Kommunikációtechnológia és filozófia. *Vulgo*, 4 (2.).

⁴ Csak az említés szintjén: egy klasszikus és egy kurrens szerzőre hivatkozom. A hatvanas évek nyugati baloldali értelmiségieinek egyik emblematikus figurája, J. D. Bernal próbálta megírni a tudománytörténet „nagy könyvét” (*Tudomány és történelem*. Budapest, 1963[1957] Gondolat). Ugyanígy a kilencvenes évek egyik sztárszerzője, Bruno Latour is hitet tett a tudománytörténetek teljes megragadásának lehetősége mellett. (*Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge, MA – London, UK, 1999, Harvard University Press).

CONTENTS

Gosztonyi, Gergely: THE CONTROL OF THE PUBLIC SERVICE MEDIA IN EUROPE AND IN HUNGARY	3
Székely, Mózes: THE IMPACT OF THE MEDIA ON THE PUBLIC OPINION ABOUT WORLD PROBLEMS	27
Urbán, Ágnes: THE NATURE OF THE TV VIEWERS OR THE MARKET RECEPTION OF THE INTERACTIVE TELEVISION	47
Tagai, Imre: REALITY AND “VIRTUAL REALITY”	61
Mátay, Melinda: ON THE SOCIALIZATION OF YOUNG INTELLECTUALS	71

300 Ft